

Міністерство освіти та науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Філологічний факультет

Катедра української літератури
імені акад. Михайла Возняка

**ЛІТЕРАТУРНИЙ ПОРТРЕТ
МИХАЙЛА МОГИЛЯНСЬКОГО**

Магістерська робота
студентки II курсу групи ФЛУМ-21с
спеціалізації 035.01 Українська мова та література
(освітня програма “Українська мова та література”)
денної форми здобуття освіти
Топільницької Олени Вікторівни

Науковий керівник – доц. Крупач М. П.

Львів – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. МИХАЙЛО МОГИЛЯНСЬКИЙ: ЖИТТЯ І ЧИН	9
РОЗДІЛ 2. ПОЕТИКА І ПРОБЛЕМАТИКА МАЛОЇ ПРОЗИ	24
РОЗДІЛ 3. РОМАНІСТИКА: ПРИРОДА ЖАНРОВИХ МОДИФІКАЦІЙ	50
ВИСНОВКИ	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	70

ВСТУП

Михайло Могілянський належить до трагічного покоління українських митців 20–30 років минулого століття, надовго викреслених з історичної пам'яті рідного народу. Сучасник Миколи Зерова й Михайла Драй-Хмари, Миколи Хвильового й Валер'яна Підмогильного, він якимось дивом уник жахливих сталінських репресій, хоча зазнав не менш облудної й несправедливої критики з боку літературних сексотів. Можливо, саме тому Юрій Лавріненко не вніс його ім'я до своєї знаменитої антології «Розстріляне відродження». Правда, там опинилися не тільки розстріляні, а й «перевиховані» письменники, як-от: Павло Тичина, Максим Рильський, Володимир Сосюра, Микола Бажан, Юрій Яновський, Остап Вишня та інші. У передмові до цього видання впорядник, зокрема, писав: «В доборі матеріалу нам служив критерій не політичний, а мистецький. Мистецький критерій в красному письменстві є універсальний. Він виключає однаково як зведення літератури до ролі «служанки», так і стерилізацію її формалістичним псевдоестетизмом»¹. Але ж хіба художні твори Михайла Могілянського не відповідали вимогам високого мистецького

критерію? Питання, яке вимагає однозначної відповіді: «так» чи «ні»...

Мабуть, найавторитетнішим критиком письменника є Михайло Коцюбинський, який писав йому з далекого Капрі 18 березня 1912 року: «Тільки що прочитав Ваше оповідання «Стріл», і воно дуже сподобалося мені. Особливо яким стає завдання оповідання, коли дочитаєш його до кінця. Кінець Вам особливо удався, оповідання задумано і виконано щасливо». І далі побажання визнаного метра: «Пишіть, дорогий Михайле Михайловичу, я певний, що Ваша робота марно не загине, що вона дасть щось для Вас і для нашої літератури. Од щирого серця вітаю Вас. Мені дуже приємно було стрітися з Вами на одному полі і навіть в одному журналі»². Незважаючи на те, що М. Могілянський був однією з найпомітніших постатей в культурному житті України 20–30-х років ХХ століття, історики літератури радянської доби старалися оминати його творчий доробок. Парадокс, але керівника Комісії при ВУАН України для складання «Біографічного словника українських діячів», автора голосних свого часу новел і роману «Честь» годі шукати в найповнішому біо-бібліографічному довіднику «Письменники Радянської України: 1917–1987» (Київ, 1988). Так само не знайшлося йому місця у фундаментальному біо-бібліографічному словнику в п'яти томах «Українські письменники» (Київ, 1960–1965). Жодним словом не обмовилися про нього й автори двотомної академічної «Історії української літератури» (Київ, 1987). Якщо хто й згадував

Михайла Могілянського добрим словом, то хіба що його псевдонім у контексті промарксистської публіцистики. Проте переважала негативна риторика. Наприклад, А. Тростянецький у шостому томі восьмитомної «Історії української літератури» (Київ, 1970), коментуючи високу оцінку М. Могілянського на літературному диспуті статті «Європа чи «Просвіта»?», писав, що «виступи Хвильового були віддушиною для буржуазних елементів, яким не подобалася і пролетарська література, і породжена соціалістичним ладом радянська література»³. Цей же автор назвав «просто ворожим твором» оповідання М. Могілянського «Вбивство», яке «викликало суворий осуд літературної громадськості»⁴.

Лише в незалежній Україні в першій книзі «Історії української літератури» (Київ, 1993) вперше був опублікований невеликий літературний портрет М. Могілянського. Дослідниця Н. Шумило з неприхованою гіркотою писала: «Як письменника його не знає сьогодні ні український, ні російський читач. Ім'я М. Могілянського з'являлося досі на сторінках преси лише у зв'язку з коментуванням листів та статей видатних діячів української культури. Ті, хто пам'ятав Київ часів М. Зерова, П. Филиповича, згадував його як одного з відомих членів української Академії наук. Адвокат за освітою, талановитий трибун-полеміст, публіцист, Могілянський був ще й політиком, членом конституційно-демократичної партії, зустрічався з Г. Плехановим, дискутував з В. Леніним, як вчений-

3

Історія української літератури: у 8 томах. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. : Література періоду боротьби за перемогу соціалізму (1917–1932). – С. 35.

4

Там само. – С. 69.

філолог виявив себе в критиці та літературознавстві. Товаришував із М. Грушевським, М. Зеровим, А. Кримським. М. Могилянський – це ще одна трагічна літературна доля, – адже більшість його художніх творів залишилося в рукописах»⁵.

Треба сказати, що першим, хто повернув чесне ім'я М. Могилянського українському читачеві, був письменник Валерій Шевчук, який у 1988 році в журналі «Україна» надрукував невелику статтю під промовистою назвою: «Могилянські. Забута письменницька родина України»⁶. Однією з перших дослідників творчості М. Могилянського була Н. Шумило, яка протягом 1989–1991 років опублікувала в популярних виданнях кілька статей про цього забутого письменника: «Талант глибокий, багатогранний»⁷, «Михайло Могилянський»⁸, «Життя людське – храм, а не морг!» (Про роман Михайла Могилянського)⁹, «Ваша робота марно не загине»¹⁰. У 1990 році чернігівський краєзнавець Г. Курас також надрукував статтю під назвою «Михайло Могилянський: «Ніколи в

5

Історія української літератури ХХ століття. –К.: Либідь, 1993. – Кн. 1 (1910–1930-ті роки). – С. 624.

6

Шевчук, В. Могилянські. Забута письменницька родина України // Україна. – 1988. – № 27. – С. 8–9.

7

Шумило Н. Талант глибокий, багатогранний // Літературна Україна. – 1989. – 6 липня.

8

Шумило Н. Михайло Могилянський // Літературна панорама. – К., 1990.

9

Шумило Н. «Життя людське – храм, а не морг!» (Про роман Михайла Могилянського) // Вітчизна. – 1990. – № 1. – С. 86–90.

10

Шумило Н. «Ваша робота марно не загине» // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 342–345.

житті я не був націоналістом...»¹¹. Він же в співавторстві з Т. Демченком простежив чернігівський слід у житті й творчості письменника-земляка¹².

Першим вагомим дослідженням творчості М. Могилянського стала кандидатська дисертація С. Кривенка «Творчість Михайла Могилянського у літературному контексті доби» (2002)¹³. Цей же автор протягом 1998–2017 рр. опублікував у різних виданнях понад два десятки статей, у яких ґрунтовно проаналізував художню та публіцистичну спадщину письменника¹⁴. Особливо врожайним у вивченні життя і творчості М. Могилянського видалося останнє десятиліття, коли, крім статей С. Кривенка, з'явилися праці інших

11

Курас Г. Михайло Могилянський: «Ніколи в житті я не був націоналістом...» // Вісник Академії наук УРСР. – 1990. – № 4. – С. 56–61.

12

Курас Г., Демченко Т. «Хотілося бути в Чернігові»: Чернігівщина в житті та творчості М. Могилянського // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 96–104.

13

Кривенко С. Творчість Михайла Могилянського у літературному контексті доби: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2002.

14

Кривенко С. Етюд “Стріл” Михайла Могилянського (до проблеми художнього психологізму прози письменника) // Наука і сучасність: Зб. наук. Праць. – Ч. 1. – К., 1998. – С. 182–187; Мотиви вбивства та самовбивства в творчості М. М. Могилянського // Вісник: Літературознавчі студії. – Вип. 2. – К., 2000. – С. 66–71; Поезія Михайла Могилянського // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2. – С. 130–135; Драматургія Михайла Могилянського // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Вип. 8. – Ізмаїл, 2000. – С. 157–161; Романістика Михайла Могилянського: жанрові модифікації // Слово і час. – 2000. – № 11. – С. 37–44; Новелістика Михайла Могилянського: проблематика і поетика // Літературний Чернігів. – 2003. – № 2. – С. 92–99; Морально-етична проблематика малої прози Михайла Могилянського // Вісник Київського славістичного університету. Серія: Філологія. – К.: КСУ, 2005. – Вип. 25. – С. 65–75; Франкіана Михайла Могилянського // Літературний Чернігів. – 2006. – № 3. – С. 126–130; Гумористично-сатиричні оповідання Михайла Могилянського // Вісник Київського славістичного університету. Серія: Філологія. – К.: КСУ, 2007. – Вип. 34. – С. 58–62; Жанрова своєрідність роману «Честь» Михайла Могилянського // Літературний Чернігів. – 2012. – № 1. – С. 107–117; Психологізм малої прози Михайла Могилянського // Літературний Чернігів. – 2014. – № 1. – С. 165–177; Михайло Могилянський у колі неокласиків // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах : зб. наук. пр. – К. : НАУ, 2017. – Вип. 36. – С. 110–117; та ін.

дослідників: Л. Горболіс¹⁵, Т. Демченко¹⁶, О. Зеліка¹⁷,
Т. Журавльової¹⁸, О. Єрмоленко¹⁹, С. Іваницької²⁰, Ю. Коваліва²¹,
Л. Лілік²², С. Ляшко²³, А. Першиної²⁴, М. Слабошпицького²⁵,
Л. Суворової²⁶ та ін. Справжньою подією для шанувальників таланту

15

Горболіс Л. М. Михайло Могілянський: літературно-критичний вектор осмислення творчості Михайла Коцюбинського // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. – 2017. – № 31. – Т. 1. – С. 23–25.

16

Демченко Т. «Запишіть мене до чернігівської Просвіти»: М. Могілянський та І. Шраг // Пам'ятки України: історія і культура. – К., 2013. – № 9. – С. 22–31.

17

Зелік О. Ідеї європеїзму в публіцистиці Михайла Могілянського // Філологічні трактати. – 2012. – Т. 4. – № 3. – С. 129–135.

18

Журавльова Т. Рід Могілянських // Пам'ятки України: історія і культура. – К., 2013. – № 9. – С. 10–15.

19

Єрмоленко О. М. Могілянський та М. Коцюбинський: літературна співпраця // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 9. – С. 32–33.

20

Іваницька С. Праця «Первая Государственная Дума» як пам'ятка політичної публіцистики // Пам'ятки України: історія і культура. – К., 2013. – № 9. – С. 42–45.

21

Ковалів Ю. Михайло Могілянський // Слово і час. – 2018. – № 12. – С. 66–75.

22

Лілік О. Особливості шкільного аналізу інтелектуальної прози (на матеріалі роману М. Могілянського «Честь») // Українська мова і література в школі. – 2013. – № 5. – С. 25–29.

23

Ляшко С. Автобіографічні матеріали Михайла Могілянського (з фондів Інституту Рукопису НБУВ) // Пам'ятки України: історія і культура. – К., 2013. – № 9. – С. 16–21; Ляшко С., Іваницька С. Шевченківські роковини в житті та творчості Михайла Могілянського в контексті теорії колективної пам'яті // Українська біографістика: зб. наук. праць. – 2014. – Вип. 11. – С. 9–37.

24

Першина А. Система духовно-моральних цінностей особистості крізь призму суспільного устрою у творчому доробку Михайла Могілянського: на прикладі роману «Честь» // Українська мова і література в школах України. – 2021. – № 4. – С. 33–36.

25

Слабошпицький М. Автопортрет людини перед прірвою: Михайло Могілянський та його щоденник // Хроніка. – 2007. – № 59. – С. 270–275.

26

митця став спеціальний вересневий випуск науково-популярного ілюстрованого журналу «Пам'ятки України: історія і культура» (2013), присвячений 140-річчю від дня народження Михайла Могілянського.

Однак, незважаючи на цілу низку публікацій про видатного українського письменника, критика, літературознавця, громадського діяча, його художня спадщина щойно повертається до читача, а потреба осмислити її з позицій незаангажованого літературознавства стає нагальною потребою. Тому **метою магістерської роботи** є створення цілісного літературного портрета Михайла Могілянського, сучасного прочитання й аналізу його художньої прози, зокрема роману «Вбивство» та творів малої прози.

Досягнення задекларованої мети передбачає виконання таких **завдань**:

— простежити життєвий і творчий шлях письменника та вплив біографічних колізій на його художню творчість;

— розглянути морально-етичну проблематику малої прози М. Могілянського;

— проаналізувати сюжетно-композиційну своєрідність, способи нарації, специфіку хронотопу його оповідань та новел;

— розкрити природу жанрових модифікацій романістики митця;

— схарактеризувати ідейно-художню парадигму роману «Честь», особливості психологізму у творенні образу головного героя.

Об'єктом магістерської роботи – життєпис та художня проза М. Могилянського.

Предмет дослідження – проблематика та поетика оповідань, жанрова специфіка новелістики та романістики письменника.

Наукова новизна полягає в актуалізації та в сучасному прочитанні художнього доробку М. Могилянського.

Теоретико-методологічною основою магістерської роботи стали праці українських літературознавців: Т. Демченко, І. Денисюка, Т. Журавльової, О. Зеліка, С. Іваницької, Ю. Коваліва, С. Кривенка, Г. Кураса, С. Ляшка, Вал. Шевчука, Н. Шумило та ін.

Методи дослідження. Мета й завдання, об'єкт та предмет зумовили вибір біографічного (для розуміння творчої індивідуальності письменника, з'ясування основ його світогляду, естетичних засад), типологічного (для дослідження генологічних перегуків творів М. Могилянського з жанрами української прози 20 – 30-х рр. ХХ ст.), поетикального (для визначення художньої специфіки творів), методів, а також методу close reading та герменевтичного підходу (для уважного читання та інтерпретації епічного тексту) і рецептивної естетики (для окреслення домінант авторського художнього мислення, моделювання діалогу між автором і читачем).

Структура магістерської роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури.

РОЗДІЛ І. МИХАЙЛО МОГИЛЯНСЬКИЙ: ЖИТТЯ І ЧИН

«Історія мого життя складає частину історії моєї Батьківщини», – писав у «Щоденнику» Тарас Шевченко. Ці слова геніального Кобзаря цілком міг повторити Михайло Могілянський. Справді його життя припало на буремні, драматичні події в історії України, коли розпадалася Російська імперія й на її уламках відроджувалася оновлена незалежна держава, коли болючі національно-визвольні змагання українського народу зазнали жорстокої поразки й наступила кривава епоха більшовицького, сталінського терору.

Майбутній видатний громадський діяч, поет і прозаїк, перекладач і видавець, критик і літературознавець, адвокат за професією народився 4 грудня 1873 року в древньому Чернігові в родині правника Михайла Могілянського, який працював заступником голови карної палати Чернігівського окружного суду. Батько дослужився до високого цивільного чину – дійсного статського радника, що у військовій ієрархії дорівнював званню генерала. Мати Марія (у дівоцтві – Максимович) була освіченою, культурною жінкою, яка навчалася в київському Левашовському пансіоні та в знаменитій Фундуклеївській гімназії, яку в п'ятнадцятирічному віці закінчила з золотою медаллю. Після смерті батька в 1895 році сім'я Могілянських переїхала до Петербурга. Саме там за допомогою матері побачила світ перша синова книжка «Оповідання» (1916), присвячена Михайлові Коцюбинському. Михайло мав двох братів і сестру. Найстарший із них Микола став відомим антропологом, етнографом, музеєзнавцем, а молодший Петро успішно займався адвокатською практикою.

У Чернігові Михайло Могилянський закінчив у 1892 році класичну гімназію. Ще учнем він захопився ідеями Михайла Драгоманова, зокрема з питань федеративного устрою. Згодом у нарисі «В девяностые годы» (1922) М. Могилянський зізнається, що його кумир «виявився надійним провідником між Сціллою доктринерства, абстрактного космополітизму, який закриває очі на реальну дійсність, і Харибдою вузького націоналізму, схилення перед «національними святощами» за рахунок загальнолюдського змісту»²⁷. З гімназійних часів відомо, що Могилянський був одним з ініціаторів заснування таємної учнівської бібліотеки, зберігав україномовні книжки й часописи в батьківському будинку, зокрема журнали «Народ» і «Зоря», що нелегально надходили зі Львова.

У 1892 році М. Могилянський вступив на юридичний факультет Петербурзького університету. Тут він розпочав бурхливу громадсько-політичну діяльність: брав участь у марксистських гуртках, у справах петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», у студентській касі взаємодопомоги, у товаристві допомоги політичним в'язням та засланням «Червоний хрест», що не пройшло повз увагу поліції. Політично неблагонадійною була і його дружина – чернігівчанка Олександра Сітенська, з якою М. Могилянський одружився в листопаді 1898 року. Вона працювала вчителькою на Путивльському заводі і згодом була звільнена. А в травні 1899 року заарештували і її чоловіка. Спочатку його відправили в місцеву в'язницю «Хрести» на три з половиною місяці, а потім вислали в Чернігів під трирічний гласний нагляд поліції. Через рік йому вдалося

отримати дозвіл для складання іспиту з богослов'я в Петербурзі. По дорозі М. Могилянський заїхав до свого приятеля М. Лохова, який познайомив його з В. Ульяновим. Повертаючись в Україну, виконав доручення Леніна й передав його листи та усні вказівки революціонерам Ю. Мартову й В. Ногину, які проживали в Полтаві. За відхилення від маршруту «проходного свідельства», у Чернігові його знову заарештували та завели нову жандармську справу²⁸. Як згадувала Н. Полонська-Василенко, зустріч із майбутнім «вождем» світового пролетаріату створила пізніше навколо М. Могилянського справжній більшовицький фурор: «Мало хто навіть зі старших комуністів мав у своєму життєписі такий аут, і де б не був Могилянський, його оточувала комуністична молодь і побожно розпитувала, який вигляд мав Ленін, що він казав, які були інтонації його голосу і т. д.»²⁹. Однак згодом про це знайомство забудуть, а ось участь у полеміці з національних питань та критика Леніна позиції партії кадетів і персонально М. Могилянського зокрема, стане підставою для звинувачень у націоналізмі. Треба зазначити, що у 1906 році напередодні виборів до першого російського парламенту – Державної думи він став членом конституційно-демократичної партії (кадетів), хоч не цілком розділяв політичні погляди й почувався там незатишно. Як відомо, кадети підтримували ідею єдиної неподільної Росії, а М. Могилянський, який, до речі, став членом центрального комітету цієї партії, крім програмової конституційної лібералізації й

28

Автобіографічні матеріали Михайла Могилянського (з фондів Інституту рукописів НБУВ)
// Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 9. – С. 20.

29

Полонська-Василенко Н. Київ часів М. Зерова та П. Филиповича // Хроніка 2000. – К., 1993. – Вип. 1–2 (3–4). – С. 126.

демократизації російської імперії, прагнув завести в країні федеративний устрій, домагався автономії України, запровадження української мови в школах, гімназіях, університетах, в засобах масової інформації, книгодрукуванні, культурних закладах, але водночас категорично не погоджувався з існуванням незалежної української держави.

...Весною 1903 року М. Могилянський успішно склав у Новоросійському університеті останні державні іспити. Перед ним відкрилася перспектива вступу до адвокатури, адже мріяв захищати політичних в'язнів. Як адвокат він брав участь у гучних політичних процесах у різних містах Російської імперії, проте не зробив кар'єри й не заробив грошей. Мало того, за участь у протесті петербурзьких адвокатів у справі Бейліса в червні 1914 року М. Могилянського засудили до піврічного ув'язнення. Показовим є лист його матері до М. Шрага. «Вы представить себе не можете, – писала вона, – какой это, попросту говоря, глупый бессеребренник ... Не знаю, известен ли вам эпизод о том, как он приезжал в Чернигов специально на защиту по сенсационному делу, сотканному административной паутиной, а затем выступал по этому делу в Сенате и ему не возвратили даже его путевых расходов и денег, истраченных на бесконечные ответные телеграммы делового характера. Ему пришлось полтора месяца оплачивать путевые расходы из грошовой работы газетной. И так он действует везде, когда дело касается материальных его интересов»³⁰. Після 1920 року М. Могилянський остаточно припинив професійну адвокатську

діяльність, яку пізніше назве однією з найбільших своїх помилок.

Загалом петербурзький період життя був одним із найцікавіших у біографії М.Могілянського. Так, він активним членом місцевої української громади. Про це свідчить О. Лотоцький: «Дуже жвавою та активною постаттю на петербурзькому ґрунті був Михайло Михайлович Могілянський. Натура талановита, різнобічна, хоч трохи розкидана, і це останнє перешкоджало йому в якійсь одній ділянці виявити ті здібності, що дала йому природа»³¹.

Особливе місце в житті й творчості М. Могілянського займали взаємини з М. Коцюбинським. За його спогадами, свого славетного земляка він уперше побачив наприкінці 1894 – на початку 1895 року в Чернігові: «Я тоді з творів Коцюбинського прочитав, мабуть, тільки «Харитю», «Ціпов'язя», «П'ятизлотника». На підставі того матеріалу я ще не склав ніякої думки про письменника як такого»³². Особисте знайомство, що відбулося в серпні 1896 року в Алушті, швидко переросло в дружні стосунки. Саме М. Коцюбинський переконав свого молодшого друга писати україномовні твори. З цього приводу М. Могілянський згадував: «Якось прочитав Михайло Михайлович мій маленький нарис «Короткое свидание», надруковане в місячнику «Всемирный вестник», і з того часу не давав мені проходу з проханням і умовлянням писати українською мовою. До розмов на цю тему повертався при кожному побаченні й дуже був задоволений, коли я

31

Лотоцький О. Українська колонія в Петербурзі // Хроніка 2000. – К., 2003. – Вип. 55–56. – С. 682.

32

Михайло Могілянський і його недрукована розвідка про М. Коцюбинського // Слово і час. – № 12. – 1990. – С. 49-50.

послухався його поради...»³³. М. Коцюбинський співпрацював із М. Могілянським і на перекладацькій ниві. У 1912 році вони здійснили спільну подорож на Гуцульщину, зустрічалися там з І.Франком, В. Гнатюком, М. Грушевським, О. Олесем. Після смерті М. Коцюбинського М. Могілянський активно досліджував його творчість. Н. Шумило писала: «До надрукованої ще за життя М. Коцюбинського статті «М. Коцюбинський і В. Винниченко (1912) долучалися нові праці – «Ненаписана повість Коцюбинського» (1915), «Художник слова» (1915), «М. Коцюбинський. До біографії письменника» (1919). Навіть з назв досліджень Могілянського бачимо, що діапазон вивчення творчості Коцюбинського широкий – від біографії через поглиблене розкриття творчої еволюції та своєрідності митця до нереалізованих творчих задумів»³⁴.

Крім професійної та політичної діяльності, М. Могілянський активно займався журналістикою, друкуючи в тижневику «Украинский вестник», українській газеті «Рідна справа – Вісті з Думи» політичні огляди та різноманітну інформацію про культурне життя в Україні та діяльність Української Громади, про українську парламентську фракцію та Український парламентського клуб у російській державній думі, про автономію України, мовне питання та ін. У 1907 році він опублікував брошуру «Первая государственная Дума». Уже після більшовицького жовтневого перевороту М. Могілянський брав активну участь в організації та діяльності Петроградського Товариства

33

Там само. – С. 62.

34

Шумило Н. «... Ваша робота марно не загине...» // Україна: наука і культура. – К., 1991. Вип. 25. – С. 344.

прихильників української історії, письменства та мови (1921), працював в одному з видавництв у Петрограді.

Ще раніше на переломі століть М. Могилянський співпрацював із російськомовними газетами «Киевское слово» та «Киевские отклики». Українською мовою він почав надсилати рецензії, публіцистичні статті, кореспонденції в галицькі видання «Народ», «Жите і слово», «Літературно-науковий вісник». Перші твори були опубліковані під псевдонімом «Мих. Андрійко» в журналах «Народ» (1895) і «Жите і слово» (1896)³⁵. А з 1912 року вже під власним прізвищем друкувався в «Раді», «Літературно-науковому віснику», «Промені», «Новій Раді», «Чернігівській земській газеті». У 20–30-х роках ХХ ст. чимало його рецензій уміщували українські радянські часописи «Життя і революція», «Червоний шлях» та ін.

Протягом 1915–1926 років з під пера М. Могилянського з'явилися літературно-критичні статті «Шевченкові роковини» про Тараса Шевченка, «Художник слова» про Михайла Коцюбинського, «І. Франко» про Івана Франка, нариси «Поэзия Надсона», «Критические наброски», «Реабилитация Пушкина» та ін. Письменницьку діяльність М. Могилянський розпочав російськомовними драмами «Мираж», «Тина», «Усталые». Резонансною виявилася праця «Историческое освещение финляндского вопроса», підписана псевдонімом М. Руссобтовський. М. Коцюбинський писав у листі до її автора: «Прочитав Вашу книжку про Фінляндію – і мушу признатися, що тільки тепер фінляндське питання стало для мене ясним. І за це я дякую

Вам. Книжка зроблена прекрасно, картина виходить сильна і яскрава»³⁶.

Першу світову війну 1914 року М. Могілянський зустрів як прибічник імперії й таким залишався до її загибелі, публікуючи численні ура-патріотичні статті в кадетській пресі. Але водночас, на думку С. Іваницької й Т. Демченко, його хвилювали також українські проблеми: «Не випадково 1916 року він перевидав окремою брошурою свою працю «О культурном творчестве», чистий прибуток від продажу якої намірився пожертвувати на користь українського лазарету в Петрограді»³⁷. У цій книжці автор накреслив цілу панораму тогочасної української культури: «Свежая лирика любовной муки и реальные рассказы из жизни трудящихся «в поте чела» Ив. Франка, красочная кисть, эстетическая законченность и художественная уравновешенность Коцюбинского, мрачный, безысходный трагизм и надрыв Стефаника, нежная, мечтательная лирика Олеса, мятежные искания и стихийный талант Винниченка, буйное дерзание Чупринки, монументальный исторический труд М. С. Грушевского – вот новейшие завоевания украинства, создавшие почву и для органа с целями осведомления. Украинцам есть с чем “показаться в люди”»³⁸. Водночас публіцист справедливо вважав, що, незважаючи на такі красномовні заслуги в галузі культури, українське життя в цілому переживає глибоку кризу: «Слой интеллигенции не только до трагизма

36

Коцюбинський М. Твори: в 4 т. – К.: Дніпро, 1985. – Т. 4. – С. 224.

37

Іваницька С., Демченко Т. Михайло Могілянський: Життєвий і творчий шлях // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 9. – С. 4.

38

Могілянський М. О культурном творчестве (Украинская проблема). – Петроград, 1916. – С. 5–6.

тонок, но и болеет отсутствием преемственности, традиции: в большинстве случаев украинский интеллигент не вырастает органически в благоприятной семейной и общественной обстановке, а является продуктом самостоятельной, трудной и сложной работы совести и теоретической мысли. Многомиллионная этнографическая масса прозябает вне культурной жизни, в инертности и экономическом оскудении...»³⁹.

У червні 1917 року М. Могілянський переїхав із Петрограда до Чернігова, де організував українське видавництво «Сіверянська думка», узяв участь у заснуванні Союзу українських автономістів-федералістів, був третім у списку кадетської партії, коли йшов на вибори до Українських Установчих зборів. У 1919 році в Чернігові встановилася радянська, і він став керівником літературного комітету місцевого відділу народної освіти, працював секретарем кооперативного відділу раднаргоспу.

У 1923 році М. Могілянський повернувся до Києва й одразу очолив Постійну комісію для складання біографічного словника діячів України, що діяла при Всеукраїнській Академії наук. За статутом ВУАН ця Комісія була окремою самостійною установою, що координувала наукові роботи, пов'язані з дослідженням історії українського народу. Про ті часи Н. Полонська-Василенко писала: «У комісії «Миха» завжди бився живчик життя ВУАН. Академія стала його родиною ... Його кабінет став тим місцем, де сходилися щодня десятки співробітників; одні були зв'язані з працею комісії, а інші приходили, щоб довідатися про останні події літературного,

громадського та політичного життя. Там можна було зустріти не тільки всіх співробітників ВУАН, але й професорів київських високих шкіл, літераторів, співробітників газет, приїжджих з інших міст...»⁴⁰. Н. Полонська-Василенко залишила в спогадах привабливий портрет «цілого чоловіка», яким насправді був М. Могилянський: «Завжди бадьоре, веселе обличчя і по-дитячому ясні, веселі блакитні очі», «пристрасний знавець літератури, непоправний ідеаліст, естет, закоханий у книжки», «тонкий знавець мистецтва», «промовець з великим стажем», «натура гаряча, він не міг розмовляти спокійно, завжди жив «волнуясь и спеша», не міг реагувати спокійно на те, що вважав шкідливим, непорядним...»⁴¹.

Проте скромної платні в Академії ледве вистачало на життя. Тому М. Могилянський був вимушений заробляти публіцистичною, журналістською, літературно-критичною працею. Його літературні огляди, рецензії на твори українських письменників друкували українські часописи «Літературно-науковий вісник», «Червоний шлях», «Життя і революція», російські видання «Звезда», «Былое», «Летописи Дома литераторов» та ін. Він досить скептично ставився до так званої «революційної літератури» й обґрунтовував необхідність вивчення класичної спадщини. Його оповідання й новели за художньою манерою були близькі до творів Миколи Хвильового, якого підтримав на одному із літературних вечорів неокласиків за орієнтацію в літературній творчості на Європу. У своєму виступі М. Могилянський заявив, що

40

Полонська-Василенко Н. Київ часів М. Зерова та П. Филиповича... – С. 125.

41

Полонська-Василенко Н. Спогади. – К., 2011. – С. 492–493, 497, 499.

«вражіння від статті Хвильового подібне до того, ніби в кімнаті, де було так душно, що дихати було важко, відчинили вікна, і легені раптом відчували свіже повітря»⁴².

О. Филипович, брат неокласика П. Филиповича згадував: «Такі вечірки відбувалися у залі ВУАН на вул. Короленко, 54, або у приміщенні Української всенародної бібліотеки на розі вул. Короленка та бульвару ім. Т. Г. Шевченка. Вони проходили дуже бурхливо. Після виступів М. Зерова, М. Рильського, О. Бургардта, М. Драй-Хмари починалися дискусії. З одного боку – представники «пролетарської критики» (В. Десняк, А. Лісовий, Б. Коваленко та ін.) звинувачували неокласиків за відрив від життя, несучасність, обвинувачували в буржуазній ідеології. З другого – виступаючі літератори. Іноді до них приєднувався М. Могилянський, старший за віком, людина з тонким естетичним смаком, прекрасний знавець не тільки літератури, а й «класиків марксизму», Дарвіна – і, як правило, збивав із пантелику і роззброював «пролетарських критиків» дуже вдало дібраними цитатами з Маркса, Енгельса, Луначарського. Закінчував свій виступ так: «Звичайно, як би це сказав я, то ви б мені пришили буржуазну ідеологію; але це говорить ... Карл Маркс (або Енгельс, або Луначарський), твір такий і такий, сторінка така і така»⁴³. Цей безвідмовний прийом М. Могилянського не без гумору описали неокласики в жартівливому «Неокласичному марші»:

Хор:

42

Шляхи розвитку сучасної літератури. Диспут. – К., 1925. – С. 43.

43

Филипович О. Споми́ни про брата // Київські неокласики. – К.: Факт, 2003. – С. 148.

Ми – неоклясики, потужна
літературна течія.

Ступаєм дружно, харалужно:

Леконт де Ліль, Ередія!

Могилянський (сольо):

І і я боєць за вищий рівень,
неоклясичний славлю хист,
та проспівас тричі півень –
і в «Правді» – отреченний лист.

Масонський вигляд; жест лицарський
і під пахвою пук цитат, –
мій Санчо Панса – Луначарський,
а Маркс – мій приятель і брат⁴⁴.

Тут мова йде про відкритий лист до газети «Пролетарська правда», у якому М. Могилянський намагався «відхреститися» від причетності до групи «неокласиків»: «Ні формально, ні по суті ніколи я не був неокласиком, що кілька разів зазначав у своїх публічних виступах, а тому зрозуміло, що й не міг нічого використати “для пропаганди неокласичних поглядів”»⁴⁵. Однак у статті «Іронія і скепсис Анатолія Франса» він уже полемізує зі своїми критиками, посилаючись на французького письменника: «До речі, Франс був пристрасним оборонцем шкільного класицизму, а з його творів в дальшому нам ще доведеться подавати такі цитати, за які сучасне

44

Клен Юрій. Спогади про неокласиків. – Мюнхен, 1947. – С. 20–21.

45

Цит. за: Зелік О. Літературознавчі погляди Михайла Могилянського і неокласиків: зіставний аспект // «Філологічні трактати». – 2017. – Т. 9. – № 2. – С. 61.

неуцтво повинно б обляяти його “скверним” словом “неокласик”»⁴⁶. Стосовно схильності до полеміки з сучасниками, то М. Могілянський не без іронії зауважував в автобіографічному нарисі: «Полемізував часто, але й часто утримувався, головним чином згадуючи пораду: «не оспаривай глупця». Проте часто утримувався від полеміки й з інших причин, напр[иклад], коли в основі полеміки лежало ясне непорозуміння, або коли вона позбавлена була принципових моментів, врешті, коли згоджувався з полемістом хоч би в головному. Ніколи не реєстрував полемічних випадів проти себе, в цілому й тут дотримуючись поетичної поради – огиду й наклеп приймати байдуже...»⁴⁷.

Більшовицька партія пильно контролювала розвиток сучасної, а й інтерпретацію з марксистських позицій української класичної літератури. Під підозру партійних ідеологів потрапила й редколегія журналу «Червоний шлях», де М. Могілянський уміщував свої численні критичні статті. Особливо трагічною для нього стала публікація в цьому часописі оповідання «Вбивство».

Головному героєві твору приснився сон, у якому він убиває свого кумира за зраду політичних поглядів та ідеалів. Цим кумиром, на думку критиків, був М. Грушевський, який повернувся з еміграції й став активно співпрацювати з радянською владою. Спеціальною партійною постановою було звільнено з посади головного редактора О. Шумського, а також заборонено друкуватися в журналі

46

Там само.

47

Автобіографічні матеріали Михайла Могілянського (з фондів Інституту рукописів НБУВ)... – С. 21.

М. Хвильовому й М. Могилянському. Спецслужби розіслали навіть таємний лист «Про український сепаратизм» (1926), у якому відзначалося: «Відомий український літератор Могилянський в одному з номерів харківського журналу «Червоний шлях» умістив невелике оповідання під заголовком «Вбивство». ...Оповідання написано своєрідною езоповою мовою, але якщо в нього вдумуватися, то стає явним, що цим вождем-зрадником, якого в оповіданні стратили за зраду, є ...професор Грушевський. ... Могилянський направив оповідання-памфлет проти Грушевського за те, що ...Грушевський осмілювався визнати радянську владу і федеративні початки входження України до Союзу, т. є. зрадив національному ділу. ...Це гарний зразок того, як шовіністи намагаються використати літературу зі своєю метою»⁴⁸. Н. Полонсько-Василенко так пояснювала мотиви появи цього оповідання: «В 1924 році М. С. Грушевський, обраний на академіка, приїхав з-за кордону до Києва. Повернення його, президента Української Республіки, до України, де панували переможці, і увага, з якою спочатку поставився до нього більшовицький уряд, викликали серед українських кіл розчарування та незадоволення. М. М. Могилянський цілком поділяв ці настрої та відбив їх у своїй новелі «Вбивство»⁴⁹.

Цікаве свідчення з цього приводу залишив С. Єфремов у своєму щоденнику за 5 червня 1926 року: «Грушевський скаржився, ніби я підмовив Могилянського надрукувати погрозу йому смертю за те, що

48

Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К.: Україна, 1996. – С. 145–146.

49

Полонська-Василенко Н. Київ часів М. Зерова та П. Филиповича... – С. 126.

він перейшов до більшовиків. ...Словом, «пошла писать губерния» – і губернія препаскудна»⁵⁰. А далі читаємо продовження цієї історії: «29 серпня. Заходив М. Могілянський і розповідав про свою справу. Написав він оповідання, власне, записав свій сон — ніби він вбив Грушевського за те, що той зрадив усі свої попередні погляди і своїм існуванням заражав повітря. Оповідання найслабше, власне, з того боку, що воно, як взагалі у Могілянського, не художнє. Дві-три риси в своєму оповіданні він узяв справді портретних, і це також помилка. Але як не як, а «Червоний шлях» теє оповідання надрукував. Усі пізнали Грушевського. Пізнав він і сам себе і нічого кращого, неборачисько, не знайшов зробити, як «расписаться в получении». Почав ходити по комуністичних установах та до нотаблів з скаргою, що «єфремовська партія» руками Могілянського хоче його згладити з світу за те, що він одійшов од шовіністичної інтелігенції і пристав до большевиків. ...Появилось кілька статтів з характеристикою Могілянського як чорносотенця – статей дурних, брехливих і нахабних...»⁵¹.

М. Могілянському в тих умовах не залишалось іншого виходу, як написати покаянный лист до редакції «Червоного шляху»: «Видрукування в № 1 р. 1926 «Червоного шляху» мого оповідання «Вбивство» дало привід для дуже прикрих для мене непорозумінь – аж до обвинувачення мене в заклику до боротьби з радянською інтелігенцією та антисемітизмі. Прошу дати місце моїй заяві: Участь в

50

Єфремов С. Щоденники. 1923–1929. – К. : ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – С. 381.

51

Там само. – С 395.

радянському соціалістичному будівництві вважаю за єдиний гідний для української інтелігенції шлях і для себе особисто іншого не мислю. Що ж до антисемітизму, то вважаю його за брудніший вияв націоналізму та шкідливу спадщину дореволюційної дійсності. Дуже шкодую, що «Вбивство» подало привід для непорозумінь, і вважаю, що видрукування його було тяжкою помилкою. Вину свою в тій помилці визнаю й сподіваюся спокутувати її участю в повну міру своїх сил в будівництві радянської соціалістичної культури»⁵².

Звичайно, важко засуджувати колабораціонізм письменника, а тому, очевидно, має рацію Н. Шумило, коли вважає це рішення М. Могілянського вимушеним, адже це була чи не єдина можливість займатися легальною літературною діяльністю⁵³. Проте навіть таке принижене каяття не допомогло. Редакції часописів, видавництва перестали приймати рукописи до друку. Так, цензура не дозволила друкувати ІХ книгу «Записок історично-філологічного відділу» ВУАН тільки тому, що там були статті С. Єфремова й М. Могілянського. «В моїй статті (про Біляшівського) ледве чи знайдеться щось злочинне, – занотував у щоденнику С. Єфремов, – так саме і в Могілянського (про Коцюбинського), oprич самого прізвища, яке хотять тепер зробити само вже злочинним»⁵⁴. М. Могілянський був вимушений друкувати багато своїх праць під різними псевдонімами та ініціалами: М. Руссобтовський Чуб, І. Лебединський, Валер'ян Чубинський, Петро

52

Лист М. М Могілянського // Червоний шлях. – 1929. – № 5/6. – С. 294.

53

Шумило Н. «Життя людське – храм, а не морг!»: про роман Михайла Могілянського // Вітчизна. – 1990. – № 1. – С. 89

54

Єфремов С. Щоденники. 1923–1929... – С. 470.

Чубський, Т. Максимович, М. Гуца, Б. Грищенко; М., М. М., М. А. та ін.

Найбільшим ударом для М. Могилянського було звільнення його з Академії. Він безуспішно намагається реабілітувати своє чесне ім'я, звертаючись у різні інстанції, але скрізь отримує відмову. Багато моральних сил і фізичного здоров'я відбирала боротьба з наклепами, що межували з політичними доносами. М. Могилянський розділив долю багатьох українських діячів науки та культури. Трагічно склалася доля його доньки Лідії (Ладі) й сина Дмитра. Лада була заарештована у січні 1929 року за звинуваченням у діяльності «контрреволюційної» організації «Демократический союз». Її засудили до розстрілу, який замінили десятирічним засланням у таборах. Вона побувала на Соловках, працювала на будівництві Біломор-Балтійського каналу Москва – Волга, водночас писала прекрасну поезію. У 1936 році Ладу прийняли кандидатом до Союзу радянських письменників. Син Дмитро (літературний псевдонім Дмитро Тась) також був відомим українським поетом, працював літературним співробітником газети «Москва – Волга». У 1937 році був заарештований і розстріляний. Невдовзі заарештували й розстріляли Ладу. Через рік була заарештована й друга донька – Олена, яка працювала журналісткою.

Наприкінці життя М. Могилянський почав писати «Повість о днях моей жизни», свідомо обмежуючи її хронологічні рамки, не вказуючи в ній чимало подій, не називаючи імена рідних і близьких людей. У Дніпропетровську, де проживав у наймолодшої доньки Ірини, він також написав два романи «Всюду страсти роковые» (1939) і «Хильда» (1941). Важкі випробування не залишали його до останніх днів. Пізно восени 1941 року старого й хворого М. Могилянського

евакуювали аж у Красноярський край, де відбувала заслання донька Олена. Там він і помер від білокрів'я 22 березня 1942 року. Могила метра української літератури, засновника талановитої літературної родини не збереглася.

Життя М. Могилянського було складним, наповненим драматичними подіями особистого характеру на тлі трагічної долі України. Він залишив помітний слід в історії української науки й культури завдяки потужному інтелекту й великій працелюбності. Багато витерпів після несправедливих звинувачень та звільнення з роботи в Біографічній комісії ВУАН, але, залишившись без будь-якої фінансової підтримки, письменник і вчений не зрадив своє покликання, свою «сродну працю». Так уже склалися обставини, що навіть після другої хвилі реабілітації українських митців ім'я М. Могилянського залишилося на маргінесі національної культури й науки. Однак чин його життя служить показовою ілюстрацією до думки О. Кониського: «Як в науці, так само і в письменстві, і в штуці вплив і вагу становлять не самі лишень генії та таланти першої лави. Треба признати, що не менш їх має вагу і вплив ціла маса робітників другорядних, тих, що працюють на ниві думки, просвіти, культури: одні з отсих робітників оруть, рялять ниву, другі засівають, а інчі жнуть вже зрощені на тій ниві нові ідеї ... Нашим критикам, а ще більше історикам нашого письменства і штуки не можна обминати найменших робітників слова і залишати їх в забутку...»⁵⁵.

Літературний доробок М. Могилянського загалом невеликий і складається з ранньої російськомовної поезії й драматургії, українських

оповідань і новел, романів, написаних українською й російською мовами. Більшість творів мають характер інтелектуальної прози, малим формам властива лаконічна образність і кінематографічна стилістика. Як стверджують С. Іваницька й Т. Демченко, «М. Могилянський за своїм світовідчуттям, творчою енергетикою, типом мислення, темпом життя, енциклопедизмом, нарешті певною «розкиданістю» своїх творчих інтересів був типовою постаттю інтелектуала «Срібного століття» – унікальної конструкції ренесансного типу культури, що розквітла в умовах російської імперської дійсності на початку ХХ століття. Можливо, не такою сліпуче-яскравою, як деякі його «зіркові сучасники», але помітною. До того ж, на відміну від багатьох його «ближніх» і «дальніх» знайомих по петербурзькому світу, характерною рисою його натури була «подвійна ідентичність» – поєднання в громадській та мистецькій свідомості елементів «общеруськості» й «українськості». Щоправда, все це було оповите тенденціями «європеїзму», який він гаряче пропагував на протигагу традиційно-народницьким та художньо-реалістичним уподобанням більшості представників свого покоління... Могилянський, людина з європейським типом свідомості, обізнана зі світовою літературою і філософією, активно долучався до творення нової естетичної парадигми в українській культурі, фактично продовживши культурологічну лінію національної критики, закладену працями П. Куліша і М. Драгоманова»⁵⁶.

РОЗДІЛ II.

ПОЕТИКА І ПРОБЛЕМАТИКА МАЛОЇ ПРОЗИ

Письменницький дебют М. Могилянського українською мовою відбувся в 1912 році на сторінках «Літературно-наукового вісника», де було опубліковане оповідання «Стріл», написане не без впливу М. Коцюбинського в річищі модерністської психологічної прози. Очевидно, успіх окрилив автора-початківця, бо в тому ж році він надрукував у «Віснику» аж три твори: «Наречена», «Недоля» і «З темних джерел життя», які назвав оповіданнями. Згодом у журналі з'являться психологічний етюд «Коротке побачення» (1913), «Образки з життя: уривки з щоденника» (1917), «Смерть» (1918). У 1913 році М. Могилянський надіслав оповідання «Згуба» до журналу «Українська хата», що побачило світ у шостому числі часопису. Згодом ці перші проби пера ввійшли до збірки «Оповідання» (1916).

Дебютне оповідання «Стріл» літературознавці вважають етюдом, хоч, на мою думку, воно має ознаки повноцінної новели й написане від першої особи. Оповідач зійшов із поїзда на маленькій станції й пішки йде п'ять верст до «неї» в стані надзвичайного гарячкового збудження. Його бурхлива фантазія малює екстравагантну сцену пристрасного любовного побачення: «В палкій уяві я вже зазірав у темну безодню її очей, стискав в обіймах її тепле молоде жагуче тіло, п'янів від його пахощів, під губами чув її вогкі, тремтячі від моїх шалених поцілунків уста, уста, що, одначе, тільки приймали мої поцілунки, але уперто ані

разу не одповіли на них»⁵⁷. Збудження було настільки сильним, що герой ледве не потрапив під потяг.

Дорога пролягала через ліс, який привітав наратора «лагідним шумом вершин», проте цього разу не зміг заспокоїти його схвильовану душу, «від краю до палаючу негасимим вогнем». Герой вирішив нарешті покласти край невизначеності в стосунках із коханою й розрубати гордіїв вузол: «Сьогодні вона вільно чи невільно буде моєю або я уб'ю її чи себе, а може, її і себе...» [с. 154]. Він був твердо переконаний, що вона таки любить його. Про це часто свідчило «тремтіння її вогких жагучих вуст» після його шалених поцілунків. Як зауважив С. Кривенко, «багаторазове повторення цієї автопсихічної подробиці протягом лапідарного оповідання стає лейтмотивом структури твору»⁵⁸.

Однак перед героєм стоїть нерозв'язна проблема: його кохана – заміжня жінка, яка категорична заявила йому: «Пам'ятай, любовницею твоєю я ніколи не буду, а через труп теж ніколи на переступлю» [с. 154]. Тим паче, її, «вульгарний», як називає його оповідач, чоловік «кохав її скаженим ревливим коханням». Дев'ять місяців той не бував удома, перебував у роз'їздах, а коли приїжджав – влаштовував дикі сцени ревнощів. Не вірила вона й коханцеві, заявляючи зі злістю, що його «шаленство – не кохання, а лише гра», і

57

Могілянський М. Честь. Вбивство: Вибране. – К.: ВЦ «Академія», 2015. – С. 153. – Наступні уривки з творів М. Могілянського буду подавати за цим виданням, у квадратних дужках зазначатиму сторінку.

58

Кривенко С. Михайло Могілянський. Літературний портрет письменника // Історія української літератури ХХ – початок ХХІ століття: У 3 т.: Навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2013. – Т. 1. – С. 153.

через нього «вона перейде, навіть не дуже замочивши панчохи» [с. 155].

І героїня сама розпочинає любовну гру, намагаючись вирвати в коханця зізнання, що вона тільки іграшка для нього. Урешті вона запропонувала умову, коли відповідь на поцілунок: героєві потрібно лише сказати, що він не любить її, а лише грається з нею. Жінка заганяє його в глухий кут, намагаючись зливою аргументів змусити капітулювати свого візаві: «Скажи лиш: “Я не люблю тебе, лиш тільки граюсь”, скажи “Іграшко моя, дозволь мені погратись з тобою”, скажи так – і я палко, щиро поцілую тебе», – “Я не можу того сказати, я не можу вимовити тієї брехні!». – «То ти ж кажеш, що усе б віддав за моє кохання, невже ж так дешево ціниш мій поцілунок, що за його не хочеш того сказати», – «Я не можу брехати...». – «Облиш пишні слова! Слухай за дві оті фрази я поцілую тебе, чуєш, поцілую!». – «Я не можу». – «А як не можеш, то буду тільки знати, що поцілунок мій тобі не потрібний, як не потрібне тобі й моє кохання» і т. д. [с. 155–156]. Після довгої словесної «перестрілки» оповідач не витримав, здався. І тут же отримав разючий удар, почувши злий, холодний голос: «Краще б ти ударив мене по щоці або плюнув в очі...» [с. 156]. Ущент розбитий, морально й фізично виснажений герой, пробравшись через темний ліс до станції, ледь не ліг на рейки під потяг.

Два листи від коханої про несподіваний приїзд і від'їзд «вульгарного чоловіка» стали поштовхом для прийняття рішучого рішення: «Сьогодні вона вільно чи невільно буде моєю або я уб'ю її чи себе, а може, і її, і себе...» [с. 156–157]. Характерний для поетики М. Могілянського повтор не випадковий. Він тримає читача в новелістичній напрузі, очікуванні, що відбудеться щось незвичайне,

жахливе. Мотив можливого вбивства чи самовбивства виходить за рамки простої погрози, перетворюється на справжню гру зі смертю. Усвідомлення непоправного стає очевидним, коли герой, переступивши хатній поріг, несподівано зіткнувся з «вульгарним чоловіком», який з невідомих причин не поїхав. Між обома супротивниками починається тактична гра: обоє налягають за обідом на горілку, а опісля – на каву з лікерами. Жінка своїм звичним драгуванням розпалює їхні почуття, підливаючи масло у вогонь.

Ніби знчев'я герой починає «бавитись маленьким монтекристо». Спочатку він стріляє в клаптик паперу, приклеєний до стіни, але мертва ціль йому швидко обридла й захотілося «цілі живої». Зрештою відкриває вогонь по курях, незважаючи на обурення коханої. Гра на нервах досягає апогею, поведінка героя – до афективного стану.

Кульмінація ситуації стрімко наближається, розв'язка може трапитися будь-якої миті, коли герой починає балансувати на межі життя і смерті. Він глузливо говорить жінці й чоловіку: «Що життя, що смерть? Ніби ми знаєм? Ось я – живий, а ось один момент і, хочете, мене не буде, як нема вашої любої зозулястої курки, яку ви, одначе, завтра зо смаком будете їсти...» [с. 157–158]. С. Кривенко звертає увагу, що «загалом «мозаїчну» художню структуру етюду (як і ряду інших творів) складає пара вузлів чи «кілець»; одне – момент гри з коханцем, розпочатої жінкою, яка своїм тривалим домаганням буквально доводить його до божевілля, а в момент найвищої мобілізації духовних і фізичних сил змушує до ексцентричного зізнання: «якщо ти любиш, скажи, не любиш». Й інше: зібравшись

разом, коханець веде перед «подружжям» демонстративну гру зі зброєю, й очевидно, «пристрілюється»⁵⁹.

І коли «вульгарний чоловік», у якого першим здали нерви, намагався відібрати зброю, стався фатальний «стріл». Цю трагічну подію визнали всього-на-всього нещасним випадком, але герой так і не наважився зізнатися «перед Богом і своєю совістю», чи справді випадковим був той постріл, чи його «таємне бажання» направило пістолет у серце супротивника. Відповідь на це питання дає, очевидно, поведінка жінки, зокрема, «кожний фібр її душі і кожний атом її тіла», коли вона лежить у його обіймах, ніби прагнула випити душу пристрасними поцілунками. Але закінчення твору не стає хепі-ендом, навпаки, загроза ще однієї смерті не зникає, психологічний стан героя цілком може вийти з-під його контролю, бо невідомо, що переможе – любов чи ненависть: «І цілком захоплений вихором того шаленства, я вже не знаю, що міцніш – моє кохання чи моя ненависть, **я вже не певний, що коли-небудь задушу її в обіймах**. Коли б те сталося, я б, певно, не міг би дати відповіді собі самому, своїй совісті і Богові, – від чого сталося: від ненаситимого шаленства кохання, полум'я котрого тільки більшає від усього, чого воно досягти може, чи від такої ж ненависті, що іноді одержує страшну перемогу над самим шаленством кохання...» [с. 158–159].

Почавши свій шлях у літературу, М. Могилянський окреслив, очевидно, певну проблемно-тематичну єдність для майбутніх творів, прагнув сконструювати своєрідний ланцюг однорідних мотивів, коли герой мислиться як унікальна вольова особистість, що ламає звичні

суспільні етичні рамки й нехтує моральними перепонами, а, перебуваючи між життям і смертю, бачить чи не єдиний вихід у вбивстві або навіть у самовбивстві. Посилаючи оповідання «Наречена» до «Літературно-наукового вісника», письменник тривожився за його видавничу долю, бо цей твір уважав «кільцем в ланцюзі». У листі до М. Коцюбинського він писав: «“Наречену” обробив і додав до неї ще вже зовсім коротеньке оповідання “Недоля”, да так укупі й одіслав в редакцію “Літературно-наукового вісника” 31-го XII. 1911 р. “Наречену” саму боявся посилати, та й тепер за неї боюсь. З зовнішнього боку вона дуже легко може здатися “порнографічною”. А мені буде дуже жаль, як вона не пройде. І жаль тому, що вона кільце в ланцюзі. Витягни його і весь ланцюг порветься». Уміщуючи цю новелу в збірку «декамеронівських» творів І. Денисюк вирізняв її з-поміж інших як найсміливішу за неосуд «роману на мент»⁶⁰.

Цього разу розповідь ведеться від третьої особи. Автор обирає місцем дії потяг. Якщо в оповіданні «Стріл» він виконує лише роль транспорту, що привозить і відвозить головного героя, то в «Нареченій» сюжетна лінія зав'язується вже в купе вагона, коли крізь вікно «видно було стемніле небо, а з нього вже кліпали ласкаві зорі...». Героїню твору, що вже лаштувалася до сну, охопив раптовий неспокій: «З темного кутка супроти неї горіли блискучі очі, наче прикуті до її очей» [с. 160]. Пікантність ситуації полягала в тому, що дівчина, склавши останні іспити на жіночих курсах, їхала на південь до свого нареченого, щоб узяти шлюб відразу після приїзду. Починається гра

очима, у якій героїня помітно програвала, бо «не могла одвести очей від тих очей, що палали жагучим полум'ям і наскрізь пронизували її». Щоб вирватися з-під влади гіпнотичного погляду незнайомця, вона даремно намагалася переключити свою уяву на образ нареченого. Однак замість сподіваного порятунку з'явилося неприємне відчуття холоду й байдужості при самій згадці про шлюб. Лице майбутнього чоловіка розчинялося в темряві, натомість «з-під його брів виглядали гарячі мрійні очі незнайомця, ніжні, пухкі губи з чудним усміхом не давали уявити, які губи в нареченого...» [с. 161]. Тому вона не протестувала, коли незнайомиць підійшов до її канапи й почав гаряче обцілювати її руку.

Не зупинило героїню й світло свічки, яке кондуктор запалив у купе. Не встиг той зачинити двері, як обоє знову віддалися пристрасті. І коли через п'ятнадцять хвилин незнайомиць мусив вийти з вагона на своїй станції, дівчина відчула, що в її душу вливаються «хвилі великої непереможної пасивності, великої радості безмежної покори». Вона вже не мала власної волі, «вона належала йому, як рабиня», а тому вийшла разом зі своїм супутником і поїхала з ним до готелю.

М. Могілянський малює сцену двогодинної «дикої оргії», під час якої зникли всі перепони, усі умовності, а ініціатором еротичних утіх виступає дівчина, чужа наречена: «Досі весь час пасивна, вона почула в собі незвичайну енергію і силу. Дике шаленство блиснуло в досі темних очах. Вона почала не скидати, а зривати з себе одіжку, зірвала все, навіть білизну. Незнайомиць ледве поспівав за нею. Пропасниця біла тіло і душу дівчини, й, наче заплющивши очі, вона пірнула в безодню дикої пристрасті і скажених обіймів. Душа і тіло спалахнули зо всіх боків...» [с. 163]. І. Денисюк зазначає, що «з точки зору нашої

культури – це скандальна поведінка нареченої. В інших культурах, де практикується вільне співжиття молоді перед шлюбом (наприклад, у Німеччині) чи в язичництві нашому такий момент осуду не знайшов би»⁶¹.

Коли втомлений коханець урешті заснув, дівчина швидко зібралася, залишила прощальну записку й поїхала з візником на вокзал. У купе вона відразу заснула, але уві сні щасливо посміхалася. Через добу на маленькій степовій станції її чекав старосвітський екіпаж та молодий чоловік із букетом білих троянд. Вона поспішила назустріч нареченому з таким радісним виглядом, немовби й не було тієї дикої оргії з незнайомцем. І була, закінчує новелу письменник, «сіяюча, як сонце, чиста й непорочна» [с. 165]. І. Денисюк вважає, що не треба «судити «Наречену» М. Могілянського – моральна вона, чи ні, це з мистецької точки зору річ добра. Психологія пристрасті змальована майстерно»⁶².

«Дух часу» позначився на сюжеті невеличкої новели «Недоля», у якій письменник продовжує розвивати проблему зради в особистому житті. На думку С. Кривенка, «за рівнем психологічного аналізу та характером архітектоніки твір близький до «новели страждання»⁶³. Головний герой утратив свою кохану через те, що йому довелося «сидіти» довше, ніж він сподівався. Оскільки персонажами творів М. Могілянського є представники інтелігенції, то неважко

61

Там само.

62

Там само.

63

Кривенко С. Михайло Могілянський. Літературний портрет письменника... – С. 156.

здогадатися, що дія відбувається в середовищі революціонерів, а в тюрмі знаходиться політичний в'язень, який, власне, і є наратором. Про свої стосунки з дівчиною-соратницею по партії він розповідає просто: ніколи не замислювалися над тим, чи кохають одне одного, адже зустрічалися двічі, а то й тричі на день, мали спільні думки, почуття, мрії, сподівання, ділилися прочитаним, сповідали одні ідеали праці для загалу. «Наші відносини, – говорить герой новели, – були осяяні теплим радісним і чистим сонцем весни життя. Ми були однолітки: і мені, і їй йшов двадцятий рік...» [с. 166].

Їхній роман продовжувався в щоденних листах, які підтримували в'язня надією на швидке побачення. Проте через деякий час вони почали приходити вже не так часто, а потім і зовсім настала пауза, коли їх не було зо два тижні. Герой написав коханій листа, сповненого гірких докорів та звинувачень у зраді і швидко отримав відповідь, у якій було стільки гарних, зворушливих слів, що він навіть не дочитав до кінця, бо йому стало соромно за свої підозри. Лише ввечері він знову дочитав лист, де в самому кінці героїня сповіщала його, що виходить заміж, але шлюб відбудеться після його повернення, адже він мусить тримати над нею вінець.

Ця звістка приголомшила героя, який більше не прагнув вирватися на волю, а, навпаки, хотів, щоб час у в'язниці тягнувся якомога довше. Проте через три дні, відбувши покарання, він вирушив додому «зі смертю в серці». М. Могілянський від імені оповідача майстерно відтворює його гнітючий психологічний стан після зустрічі з втраченою коханою. Вона, мовби нічого й не зрозуміла, бо зустріла його тепло й привітно та ще й познайомила зі своїм нареченим, який видався героєві вульгарним і занадто звичайним чоловіком.

Справжні душевні муки оповідач пережив у день шлюбу, коли чужа вже наречена пришилила до його сюртука «маленький запашний букетик квіток» і коли напівпритомним тримав вінець над її головою. Весілля коханої він сприймав як похорон і, щоб загасити в серці пекельний біль, заливав своє горе алкоголем. Лише тоді його колишня кохана зрозуміла справжню ціну своєї зради.

Герой, ледве тримаючись на ногах, пішов у будинок розпусти, продовжував пити вино й плакати гіркими сльозами. Там він і став чоловіком, уперше пізнавши жінку, але не кохану, а повію. Від колишнього життя в нього залишився тільки зів'ялий «маленький запашний букетик квіток». Відтоді героїня назавжди втратила для нього свою чистоту, бо, зникла і його чистота, а серце наповнили брудні почуття й отруїли мозок. Письменник цього разу залишає свого героя наодинці з його горем і разом із тим не провокує його на самогубство.

Оповідання «З темних джерел життя» пронизане екзистенційними проблемами, пошуками сенсу людського буття. Головний герой твору – присяжний повірений Аргулін особливо близький авторові, який також був фаховим юристом. М. Могілянський зі знанням справи розповідає про блискучу кар'єру свого протагоніста, який зажив чималої слави: в часи сенсаційних процесів його ім'я «не сходило з рядків газет та часописів і навіть про ординарні діла, в яких він виступав оборонцем, подавалися докладні відомості. Коли ж він виїздив обороняти кудись на провінцію, спеціальні кореспонденти безпреміно посилали до своїх редакцій телеграми» [с. 169]. Письменник із любов'ю малює привабливий портрет молодого, упевненого в собі, гарного з лиця тридцятилітнього

чоловіка, вийшов на перон із купе вагона першого класу: «Од усієї його фігури віяло почуттям здоров'я, бадьорості, енергії, молоді сили. Здавалося він, як тонкий гурман, смакує радість сього почуття, коли почав швидко ходити коло вагонів, прислухаючись, як змерзлий сніг приємно хрустить під ногами» [с. 169]. М. Могилянський звертає увагу читача на таку художню деталь, як очі, що підкреслюють внутрішню потугу героя, його сильний харизматичний характер і не по роках пересиченої життям людини: «**Сталевий погляд спокійних сірих очей** свідчив про духову сміливість і міць, в зв'язку, мабуть, з немалою краплиною упертості, а разом з тим і про значну в такі літа внутрішню байдужість, в якій давала себе знати отрута утіх легкими побідами та усолодами, що випадають на долю людини, про котру кажуть, що вона в сорочці на світ Божий родилася» [с. 169].

Незважаючи на те, що оповідь ведеться від третьої особи, автор фокусує увагу відтворенні внутрішнього монологу Аргуліна, і цей своєрідний художній прийом дозволяє стежити за ходом його думок, ніби сам герой стає наратором, який із приємністю й деякою самозакоханістю моделює свій завтрашній виступ у судовому процесі, коли телеграф рознесе по всіх усюдах ті слова, що їх говоритиме: «І думка про се була приємна; як не звик він до утіх легкими побідами, а приємність підбадьорювала, підіймала енергію, і в голові якось самі складались ті гострі слова та фрази, що кине він **завтра** оборонцям змертвілого status quo, від которого давно вже одлетів живий творчий дух...» [с. 170].

Далі в розвитку сюжетної лінії повністю домінує концепт часу: Аргулін зауважує на годиннику – «було **пів на третю**»; «**Завтра в сей самий час** він буде в залі суда на своїм місці оборонця, може в **сей**

самий час він підведе свій сталевий голос в оборону святого права волі сумління та думки...»; «**післязавтра** усі читачі газет будуть читати те, що зараз тільки в його голові і що він **завтра** скаже...»; «**В сю мить** здалека розлігся протяжний свист локомотиви, а **через хвилину**, здержуючи хід, підійшов і став на станції стрічний поїзд. **Післязавтра, в сю саму годину**, прийшло в голову Аргуліну, – він буде знов на сій самій станції...»; «І як тільки він яскраво уявив собі **пів на третю завтра**, та **пів на третю післязавтра**, як усе, що **за сей час** повинно було одбутись, почало страчати свої фарби, свою принадність, свою силу, яка ще так недавно піднімала настрій, будила енергію. Замість животворящого духу вільної активності серце сповнилося якоюсь холодною механічністю годинникової стрілки, що робить свою путь без думки, без почуття, тільки б не забули завести мертвий механізм... Аргуліну здавалося, що і він такий же **мертвий**, що як **годинникова стрілка** він ходить, бо хтось невідомий завів механізм, керуючий ним» [с. 170–171].

Цей хронометраж у творі є ключовим, переломним. Читач уже починає здогадуватися, що відбудеться щось несподіване, непоправне. І справді «смакування радості» молоді сили, бадьорості, здоров'я раптом змінюється болючим спогадом про давню пригоду, про подібний настрій, який обернувся для Аргуліна життєвою катастрофою. Тоді він утратив свою молоду, гарну, як квітка, наречену, яка занедужала на невиліковну смертельну хворобу. Лікарі запевняли, що майже немає жодних шансів на порятунок.

Тут знову в структурі оповіді головним стає образ часу: «Він спитав тільки, **скільки часу** найбільше може ще вона жити. Ну, се залежить багато від чого, більш усього від того, скільки видержить

серце – почув він відповідь – проте **тижні за три** все скінчиться, навіть коли вірити в чудо – **тижні через три** мине всяка небезпека, ну та се б дійсно було чудо... **Три тижні – три тижні**, він почав тоді думати про **місяць**. Викинув з нього весь зміст, усі **хвилини, часи, дні і ночі, тижні**, взяв **кінцевий пункт** і почав тільки на нього дивитися. **Через місяць** вона буде або в землі, або зовсім здорова і все, що було, почне вже забуватись» [с. 171]. «Ця подія – на думку М. М. Богданової і М. І. Богданової, – призводить до глибоких екзистенціальних проблем, порушених у душі, - абсурдність людських устремлінь, безглуздість власного буття. Смерть і життя стали рівноправними концептами»⁶⁴. Цей паритет скидає «завісу таємності» місячного двобою коханої зі смертю, бо героя цікавить тільки його фінал, розв'язка. Але таке нервово очікування остаточного результату настільки виснажує Аргуліна, що він раптом утрачає до нього будь-який інтерес. Йому стає байдуже, чим усе закінчиться. І коли справді трапилося диво: його наречена всупереч песимістичним прогнозам лікарів повернулася до життя, перемогла, здавалося би, неминучу смерть, у серці героя умерло кохання, не залишивши жодного сліду, і молоді люди назавжди розійшлися. Зображуючи цю драматичну історію стосунків закоханих, письменник начебто виводить Аргуліна зі стану протрації: «Молодощі і здорове тіло одержали перемогу над недужим духом: він йшов тоді на зустріч легких побід, що кружляли голову, і утіха тими побідами непомітно без сліду стерла ті почування, перед лицем яких втрачало всяку ціну життя, вмирало найменше бажання жити» [с. 172].

В оповіданні письменник охоче використовує повтори, що сповільнює розвиток сюжетної лінії й створює відчуття циклічності часу: **«Викинув з нього весь зміст, усі хвилини, часи, дні і ночі, тижні, взяв кінцевий пункт і почав тільки на нього дивитися»** [с. 171] – **«Коли Аргулін подумав про завтра та післязавтра, викинув з них весь зміст, усі фарби, зазирнувши тільки на кінцеві пункти, чомусь з глибини душі його піднялося те знайоме почування, сповняючи серце і мозок якоюсь пусткою, німою і холодною»** [с. 172]. Герой ще раз «яскраво і болюче» пережив пригоду з нареченою. Але тепер перед ним постало питання не про **«таємність одного місяця, а про таємність і вартість усього життя»** [с. 172]. А далі появляється знайомий повтор: **«Знов-таки викинувши з нього усі фарби, весь зміст, усі хвилини, що складають години, години, які складають дні і ночі, дні і ночі, тижні і місяці, з яких складаються довгі роки, Аргулін дивився на кінцевий зовнішній результат»** [с. 172].

Хвороблива увага Аргуліна зовсім «розпоясалася»: він бачить себе мертвим, у труні, у землі і не може позбутися тих жахливих малюнків власної смерті. Адвокат вступає в поєдинок із механікою годинникової стрілки й намагається обдурити її. Йому здається, якщо він не поїде на суд, то **«може завтра пів на третю не стояти на суді на місці оборонця, може післязавтра в пів на третю не бути на станції N, повертаючи додому»** [с. 173]. Але перемогти «невідворотний неминучий час», що складається з «хвилин, годин, днів, місяців, років», тобто перемогти «кінцевий результат» він безсилий. І в метушні в закритому просторі тісного купе Аргулін не знаходив порятунку. Не допомогли навіть «півзабуті слова дитячих молитов». Він застогнав од «непреборимої муки», що навіть привернув увагу кондуктора. А через

півгодини його було знайдено з простреленою головою, і замість звістки про сенсаційний процес, газети повідомили про «таємничу, нерозгадану смерть» [с. 173].

Упродовж усього твору М. Могилянський так і не розкрив таємницю «сенсаційного процесу», як і інших подібних судових засідань, на яких Аргулін здобував блискучі перемоги. Але читач розуміє, присяжний повірений захищав не кримінальних злочинців. Його клієнтами були політичні в'язні, бо й сам письменник у якості адвоката прагнув бути оборонцем тих, хто посмів кинути виклик царському режиму.

Новелу «Коротке побачення» можна розглядати як психологічну сповідь героя, якого хтось невідомий покликав на побачення. Молодого чоловіка розбирає цікавість: хто це, з ким він має зустрітись? Адже цілий рік він прожив самотнім і нікого зі знайомих не бачив аж довгих одинадцять місяців. М. Могилянський уже вкотре акцентує увагу на концепті часу: «Ні, не були вони занадто довгі: се тільки спочатку **дні та тижні здавались нескінченими**, але тепер **час пливе дуже швидко. Сьогодні, вчора і завтра** спливають у своїй безформності, здається навіть, що **часу нема зовсім...**» [с. 174]. На цьому інтрига не закінчується, бо наратор загадково констатує, що «усе минулося, уляглося» і він «заспокоївся». Про свій попередній стан герой також говорить якимись тривожними загадками: «Раніше, спочатку я був зворушений, нервово ходив по хаті, кров вдаряла до голови, страх нападав часом, такий страх, що від нього ось, здавалось, стане холодне, як крига, серце» [с. 174]. Таку екзистенційну ситуацію дослідники небезпідставно прирівнюють до сюжетної колізії новели «Сойчине крило» І. Франка, «оскільки автор не вдається до зображення

стосунків героя, події, яка викликала такі зміни у свідомості молодій людини, що спричинила душевні розлади й самотність»⁶⁵. Животворним ліком, що оздоровив самотню душу, стали інтелектуальна праця й мандрівки. Герой читав двадцять годин на добу, спав лише чотири години, займався французькою й німецькою мовами, планував написати один твір і робив для цього виписки, пускався в далекі мандрівки в «ридвані з блакитними запонами». Однак останні п'ять місяців він до всього збайдужів, від усього відмовився й замість читання спав тепер двадцять годин на добу. І лише зараз ми дізнаємося про «неї». Це «вона» приходить у його спомини, які бентежать душу, і їх неможливо вирвати, щоб нічого не залишилося.

Закрадається крамольна думка: «чи не **вона** прийшла на побачення»? Це було би його найбільше бажання, але до того часу, коли він ще не був байдужим. Тепер же «вона» (безіменна поки що) загрожує зруйнувати цю байдужість, що лякає й злить героя, який не хоче повертатися в минуле. Коли ж увійшов до кімнати, то зрозумів, що лиховісне передчуття не обмануло його. Побачення починається з характерного діалогу зі зміною тембру голосу, стає помітною зміна настрою героїв, а від колишньої байдужості оповідача не залишається й сліду:

– Се ви, Марусю? Нащо ви? – почав я, задихуючись. Калатання мого серця заглушали для мене згук мого **голосу**.

– Е, пусте, Митрик, мені безпремінно забажалось тебе побачити, я не могла більш, – почала вона з веселим завзяттям, але на останніх словах її **голос** затремтів [с. 175].

Ніби між іншим, ненароком М. Могилянський кидає фразу: «За два кроки стояв **німий свідок** нашого побачення» [с. 175]. Таким чином він відсилає читача до самого початку новели, до деталі, що якось пройшла повз його увагу: «**Сходячи по вузьких залізних сходах**, я чув, як серце калатало у грудях: побачення, на яке був покликаний, хвилювало мене» [с. 174]. Тепер можна догадатися, що побачення відбувається в тюрмі, що воно обмежене в часі, тому й коротке.

Оповідач помічає, як на обличчі ув'язненої з'являється смертельна блідість, і йому стає ніяково. А коли вона слабо всміхнулася болісною усмішкою, ті «шерсткі слова», що він ладен був їй сказати, немов застрягли в горлі. Вона багато й плутано говорила, поспішала, бо «на побачення одміряно було півгодини» (знову фактор часу). Герой слухав її спочатку байдуже, недоладно щось відповідав, або й зовсім мовчав. Його прикра поведінка згнітила дівчину: «Болісна незрозумілість все більш та більш одбивалась на її рухливому обличчю, нарешті вона журно змовкла» [с. 176]. Та незносна мовчанка, коли обом сказати було нічого спровокувала оповідача на відверту грубість: «Чом ви прийшли до мене? Чого вам від мене треба?»; «З цікавості від безділля ви перевертаєте мою душу!..» [с. 176]. Проте це була з його боку жалюгідна спроба самозахисту, бо коли ображена Маруся, витерши сльози, підвелася, йому стало неймовірно жалко її, «забажалось багато, багато сказати їй, багато про що розпитати» [с. 176]. Тепер уже він боявся, що побачення закінчиться. Але це

сталося, і герой «схопив її руку і почав у нестямі цілувати, на чолі почув її нестямний поцілунок» [с. 177].

Попереду була жахлива, безсонна ніч, але вранці колишня апатія байдужість пропала, і герой повернувся до життя цілим чоловіком, йому знову «забажалось робити, читати, забажалось жити!..» [с. 177].

Оповідання «Згуба» стало ще одним жанровим експериментом прозаїка, який дав йому авторське визначення – «психологічний нарис». Тут також немає традиційної експозиції, причинно-наслідкового розвитку сюжетної лінії, зате наявне характерне для М. Могилянського композиційне кільце, що обрамлює оповідь від першої особи. Цього разу наратором стає героїня, пропаша жінка, яка, сповідаючись, немов прагне відмолити свої гріхи. Вона – хвора на сухоти, хворобу на ті часи невиліковну, а тому розуміє, що не має іншого виходу, як померти: «Так, ще не знаю, як воно буде, але розумом, серцем почуваю, знаю, що нема мені іншого рахунку, як **отрута, кулька або шворка...**» [с. 178]. «Отрута, кулька, шворка» – це цілком реальні атрибути, символи неминучого суїциду. І вона з показною холодною байдужістю готується до цього останнього життєвого рішення й уперто пригадує «усі подробиці несподіваного епізоду», що був початком її кінця: «...догорає моя свічка, швидко, швидко погасне... Вічна темрява? Вічне каяття? Невгасима мука винного сумління? Хіба я знаю? І хіба ж мені не однаково?» Ці риторичні питання, що тиснуться одне за одним, приводять до рятівного висновку: «Найгірше можливе – краще того, що є зараз. А проте найкраще б вічна темрява, вічний спокій небуття...» [с. 178].

Дівчина відверто зізнається, що була проституткою – «за гроші продавала своє тіло, продавала свою любов», але для існувала власна

правда й чисте сумління, тому мала спокій у душі. Гроші їй були потрібні для «краси і радості життя», і якби не ця прикра необхідність, то щедро дарувала би своє кохання, з «красним марнотратством» розкривала б його таємниці. Вона була освіченою, талановитою, закінчила гімназію, навчалася на курсах успішніше й легше за багатьох товаришок. Здобувши диплом працювала б народною вчителькою на «прославленій ниві народній», умираючи від нудьги в якомусь далекому сільському закутку. Але в душі героїні «повстав великий бунт – бунт проти всякої звичайної кар’єри, бунт – проти того, щоби йти готовими шляхами, йти через те, що «так треба», так вважається за гарне» [с. 179]. Їй остогидла «загальна брехня», людське життя видалося пригніченим, нудним, змалілим, а громадські ідеали поступу й чесної праці розчарували і вже не цікавили. Вона не захотіла жертвувати собою заради міфічного ближнього, щоб «стати гноєм для щастя майбутнього». У душі переважили егоїстичні устремління – хотілося жити лише для себе.

М. Могілянський вкладає в уста героїні її примітивне, споживацьке сприйняття особистого щастя, без будь-яких обов’язків, бо для неї – «необмежена воля – найвищий екстаз...»: «яскравих барв, музики, квіток, кохання!», «хотілося мати у хаті безліч квіток: розкішні троянди, ніжні конвалії і усі ті, аромат яких кружить голову...»; «вабило, гарно прибравшись, увійти в білу розкішну залу ресторану: гримить весела, легка, гостра музика, електричний блиск засліплює очі, тисячі поглядів, що з зачаруванням втуплені в тебе, кружляють голову... Ллється іскристе вино, бує радість життя» [с. 180]. При цьому не справжнє кохання цікавило дівчину, яка увірувала, що «полюб’ять кого, сейчас же наложать тяжелыя цепи».

Після чергового візиту до ресторану героїня спокусила симпатичного боязкого «гімназистика», який мав «вигляд спіяманого зайчика». Ця зустріч стала для неї фатальною, бо в нагороду за романтичну атмосферу, проявлену «материнську ніжність», «тихі лагідні пестоці» – хлопчик, що став чоловіком, з усього розмаху вдарив її в лице і з ненавистю обізвав її проституткою. Відтоді вона відчула, що життя для неї скінчилося. «Отрута, кулька або шворка» – ці символічні деталі знову з'являються наприкінці гіркої сповіді загубленої душі. Героїня перейшла ту межу, за якою повернення в минуле стало неможливим. Композиційне кільце замкнулося. Синтаксичний повтор із зав'язки перетворюється в розв'язку: «Швидко, швидко погасне моя свічка... Вічна темрява? Вічне каяття? Невгасима мука винного сумління? Хіба ж я знаю? А хіба мені не однаково? Найгірше можливе краще того, що зараз, а проте – найкраще б вічна темрява, вічний спокій небуття...» [с. 182].

Короткий психологічний етюд «Сльози» змальовує, здавалося, звичайну побутову сценку на маленькій залізничній станції. Двоє діток – хлопчик і дівчинка – намагаються продати пасажирам вагонів свіжу воду, щоб заробити якусь копійку й прийти в «пустку батьків» не з порожньою кишенею. Щоб підкреслити журливість події М. Могілянський описує лагідний, але сповнений смутку осінній вечір: «Осінній день тихо згасав, і скісні проміння сонця пестили землю з сумом прощання. На їх золотих струнах журливо бриніла меланхолійна мелодія неминучого розстання...» [с. 183].

Вода нікому не була потрібна, і в дитячих оченятах, що «швиденько бігали по вікнах повозів з чеканням і надією», згасало сподівання на який-небудь заробіток. Несподівано їх покликав грубий

голос. Письменник зображує настільки противну зовнішність цього «добродія», який виявився жовніром, що читач розуміє, що той брутально обдурить дітей: «грубе червоне обличчя жовніра з рудими вусами і маленькими свинячими очима» [с. 183]. Але діти цього не знають. Але коли після першої склянки чоловік захотів ще і ще, то «замість радості в оченятах лишилась сама невпевненість» [с. 184].

Звісно, жовнір нічого не заплатив та ще й розбив склянку, кинувши її до дитячих ніг. Ще довго у вухах хлопчика й дівчинки лунав нахабний сміх негідника, який насміявся з їхньої наївної віри в людську справедливість. М. Могілянський закінчує свій етюд сумною сценою повернення дітей додому, а концепт сліз, ключовий у цьому творі, стає тим знаком, що супроводжує людську несправедливість: «Дмухнув вітрець і висушив перлини сліз. Тихо поплентались діти додому. А від очей не виплакані сльози незримими струмочками збігали в маленькі серця, і в маленьких серцях тверднула перша свідомість неправди життя!..» [с. 184].

Головний герой – наратор оповідання «Ратовниця», за власним зізнанням, «опустився на дно без надії ще коли-небудь виринути на світ Божий» [с. 185]. Правда, він ще продовжував зберігати «убогий клунок з «приличним» убранням, і це було єдине, що єднало його з колишнім заможним життям. Навіть голодуючи, не наважився його продати, щоб остаточно не розпрощатися з минулим. Він був змушений жити в одній хаті з професійним злодієм і повією Манею, ще «молодою, але вже досить зруйнованою фахом і умовами життя дівчиною». У перший же вечір, коли герой зайняв своє ліжко в темному кутку кімнати, злодій вирішив побити Маню, але новий мешканець категорично попередив: «Слухайте, добродію! Лишіть її, я

не дозволю в своїй присутності бити жінку» [с. 186]. Хоч злодій був явно сильнішим та ще й пригрозив своїм кулаком, проте з того часу він залишив дівчину в спокої.

Однак після цього випадку Маня до нестями закохалася у свого захисника, і його байдужість лише розпалювала її почуття. Вона називала його короленком і пророчила йому королівство. Але все це було нудне, нецікаве й непотрібне молодому чоловікові, і навіть, коли піддавався її спокусам і «вдовольняв в неї похіть», то залишався абсолютно байдужим і холодним у ставленні до дівчини. Проте їхні неплатонічні стосунки зауважив злодій, і зганяв свою злобу й ревності на обличчі в своєї співжительки, а до її «кавалера» затаїв пекельну ненависть. Герой свідомо ігнорував небезпеку, що над ним нависла, і з продовжував з «надзвичайною втіхою дражнити звіра тієї ненависті».

Час ішов, злодій чомусь відтягував задумане, потім кудись запропастився, а оповідач нервував, що не може приспішити розв'язку. Здавалося, що ходити по лезу ножа приносить йому якусь смертельну втіху. Нарешті, коли він викинув з голови все, що відбувалося навколо нього, і поринув у світ далекого дитинства, увійшов злодій і рішучим тоном окреслив межову ситуацію: «Здається, я зайвий у сій хаті?». А після байдужого мовчання героя ще більш категорично додав: «Питаю Вас, паничу, чи не зайвий я у сій хаті? Може, перешкоджаю паничеві романсувати з шльондрою» [с. 187].

Цей момент в оповіданні є кульмінаційним, і він доходить до крайньої точки, коли герой навіть не ворухнувшись на ліжку, з байдужою зухвалістю відповів: «З ким я би не зволів романсувати, пан злодій мені ні в якій перешкоді не може стати...» [с. 188]. Це остаточно переповнило чашу терпіння злодія, і в його руках блиснув ніж. Проте

герой навіть не зробив спроби чинити опір, він не відчував страху, хоч розумів, що це кінець, але життя «на дні» настільки обридло йому, неймовірним напруженням захотів згадати своє дитинство, і перед його очима попливли «хмарки серед блакитного неба». Галас у хаті повернув його до свідомості. Він побачив, що люди міцно тримають убивцю, а біля його лежить скривавлена Маня.

Жертовна смерть дівчини вирвала героя зі стану прострації й повернула до повноцінного життя. Він знову одягнув «приличне» убрання й пішов здобувати майбутнє. Історію про «ратовницю» наратор закінчує сумними нотками трагічної вини: «Яка б доля не спіткала мене, образ бідної знівченої дівчини, назавжди ясний і чистий, залишиться в моїй душі. Її жертвенне кохання вичинило призначення всякого кохання – породити нове життя. Її смерть дала життя моїй мертвій душі» [с. 188].

Оповідання «Ратовниця» близьке за композиційними принципами до попередніх його творів – «Стріл» і «Згуба». Це також сповідальна манера на рації, але більш цілісна й спокійніша. У любовному «трикутнику» герой займає проміжне місце: він нікого не вбиває й сам не гине. Життєва криза зробила його байдужим до зовнішнього світу, і письменник зосереджується на його внутрішніх переживаннях. Як і для персонажа етюду «Стріл» для нього якоюсь психічною потребою є гра з життям і смертю. Але якась частка особистої вини лежить на ньому через смерть дівчини, що стала для нього очищенням від намулу буденщини, своєрідним катарсисом оновленої душі.

Курайозний випадок із драматичним наслідком описав М. Могілянський в невеличкому шкіці «Млості». Розповідь тут

ведеться від першої особи. Наратор – політичний в'язень – отримав тюремним «телеграфом» повідомлення про смерть Ратая, який був другом його дитячих літ. Уранішній лист від сестри начебто підтверджував цю інформацію. Герой почав вишукувати крапки в безневинних реченнях, і в нього вийшло: «Микола позавчора...». Далі він не став розшифровувати тайнопис, вважаючи, що все й так було відоме, тим більше, його повезли в місто на черговий допит. Звісно, що він не міг і не хотів нікого видавати. Один із жандармів пошепки натякнув йому, щоб усе валив на мертвих. І наратор почав обвинувачувати Миколу. Слідчі були задоволені з його поведінки.

У камері наратор ніяк не міг забути свого друга. І коли через кілька днів на побачення прийшла сестра, він одразу поцікавився від чого помер Микола. І коли почув, що сестра не про смерть Миколи писала і що його друг живий сидить у тій же в'язниці, то зомлів від почутого. Так мимохіть він зрадив свого друга й добровільно віддав його в руки жандармам.

М. Могілянський показує, що в цій історії начебто й немає зумисної вини наратора, адже до його арешту спричинилося жахливе непорозуміння, проте муки совісті не полишатимуть революціонера до кінця життя.

З мініатюрою «Млості» перегукується за морально-етичною проблематикою новела «Покута». Події у творі відбуваються в Петрограді під час Першої світової війни. Новела складається з двох частин, тому у ній наявні два наратори – письменник і молода жінка. На початку уява зденерованого героя малює ледь не апокаліптичну картину: «Біла немічна ніч ллє в вікна непереможний сум. Не можу сидіти в пустих хатах, тиша яких важким тягарем давить серце.

Здається, серце моє стає таким важким і темним, як важкий темний шматок шрапнелі, що лежить на моїх паперах. Уява малює страшну перемогу Смерті, чорні крила якої затуляють вже світ сонця всьому світові. Думки, як огнем, печуть мозок. Куди б від них втекти?..» [с. 190].

Атмосфера непевності, розгубленості, страху панує в усьому місті: «Усюди розлитий той непереможний сум, усюди рухаються повні його мовчазні постаті, – як хто і заговорить часом, то на півголоса, сливе пошепки, ніби боючись спужати тишу білої недужої ночі». Оповідач заходить у кав'ярню, сподіваючись заспокоїти втомлені нерви. Письменник не забуває через окремі деталі нагадати про реалії війни: «офіцер з перев'язаною рукою», «побірник і побірниця зі скарбничкою» для «офірування задля оборонців вітчизни». Увагу наратор привернула дівчина з ледве помітними «рисочками фаху» на інтелігентному обличчі. У той час, як присутні знічев'я кидали в скарбничку кілька копійок, вона витягнула з гаманця «троячку» й почервоніла запихаючи її в скарбничку.

Цей вчинок привернув увагу оповідача, який записав і передав сповідь дівчини у своєму оповіданні. При цьому він зауважив, що «записане, воно втрачає привабні риси простоти, щирості, починає пахнути «літературою»...» [с. 191]. У другій частині твору наратором стає дівчина, яка відкриває перед незнайомим чоловіком драматичну завісу свого життя. Батька вона не знала, бо той залишив сім'ю, коли їй було п'ять років, а братові ще не виповнився рік. Незважаючи на те, що він зрідка приїжджав до них, для дітей він був чужим і їхні серця «лишались для нього міцно замкненими». Під час його відвідин мати «завжди лишалась спокійно-урівноваженою, як звичайно, трохи

сумною і доброю, тільки погляд її чудових очей чомусь набирав холоду» [с. 192]. Героїня «любила маму більш усього на світі, чуло і ніжно», але це не завадило їй рідну матір убити. Таким чином, ще не зав'язавши сюжетну лінію сповіді й не наблизившись до кульмінації, М. Могилянський одним штрихом окреслює розв'язку цієї історії.

Закінчуючи гімназію, дівчина закохалася в юнака і «віддалась з усім безглуздя палкої вдачі». Унаслідок цього недовгого роману вона завагітніла й хлопець запропонував їй вийти за нього заміж, однак гордість «ображеного серця відмовилась рішуче від милостині», якою їй видалася його шляхетна пропозиція. Дівчина не захотіла виконувати роль «дружини-підложниці», її не вабив «дім звичайного міщанського щастя», бо прагнула бути вільною, мріяла про «легкі крила, на яких можна летіти до сонця...» [с. 192]. На думку, С. Кривенка, «цей момент вартий уваги: як правило, досі переважно чоловіки поставали відступниками від заскорузлих моральних приписів, зокрема, пов'язаних з появою на світ дитини та уявлень про шлюб, «вільне кохання», як, наприклад, герої винниченкових творів – соціалісти Кривенко («Memento») та Стельмашенко («По-свій»). У «Покуті» М. Могилянського порушницею старого морального «законодавства» бачимо жінку»⁶⁶.

Свою відмову героїня пояснювала різними поглядами на кохання й на життя загалом: «Те, що було для мене «святая святих», він вважав витребеньками ексцентричної істерички: моя виможність – «мої витребеньки» – його швидко втомили, йому обридли. Помітивши те, я з ним зірвала...» [с. 192]. Хвора на серце матір дівчини, дізнавшись про

вчинок вагітної дочки, померла. П'ятнадцятирічний брат, зрозумівши, що стало причиною смерті їхньої матері, порвав зі сестрою будь-які стосунки. Місяць тому героїня дізналася, що він загинув на фронті.

Єдиною відрадою, ниткою що зв'язувала осиротілу молоду жінку з життям, була її донечка. Два роки вона зазнала материнського щастя, а на третій дитина померла від дифтериту. Після її смерті героїня втратила сенс життя, їй хотілося заподіяти собі більшої муки, ніж смерть, «бажаючи швидче по вуха закалятись в болоті, щоб не було вже повороту до життя звичайно людського» [с. 193]. Лише війна повернула жінку, що опустилася на самісіньке дно, до тями. Вона не сподівалася вилізти з безодні, але дуже захотілося «віддати свої сили на поміч гинущої людськості». Той бруд, що «закаляв не тільки тіло, але й душу», не дозволяв їй стати сестрою милосердя. Тому майже всі гроші, що заробляла своїм брудним ремеслом, віддавала на «святе діло» – «на поміч великим стражданням, які сіє усюди війна» [с. 194].

Болюча сповідь молодої жінки не оздоровила душу письменника, бо «темний важкий сум» і далі гнітив його серце. Історію незнайомки він вставляє в контекст війни, але якщо її божевілля з часом забудеться, заростуть могили жертв, загояться рани, то страждання розбитого жіночого серця не минуться безслідно.

Оповідання «Помилка», що увійшло до циклу «Коротше горобиного носа» (1924), має фривольний гумористичний характер. Головний герой цього твору – парубок Михаль, ловелас, який «серце має обеззброєне супроти чар жіночої привабливості». Йому достатньо всього півгодини побалакати з якою-небудь дівчиною, «аби була трохи краща за відьму», як він відразу ж закохується. Проте якщо парубок із різних причин не бачить її три дні, то серце його знову стає вільним і

шукає нової любовної пригоди. М. Могілянський іронічно відгукується про романтичну пристрась свого героя, «дон-жуанський» список якого безконечний, і він «кілька разів одружитись заходився й кожного разу... «без последствий». Парубок «має вже 25 років, а все нежонатий, хоч і горить його серце коханням майже всі 365 днів на рік...» [с. 196].

Така виняткова велелюбність Михалю призвела до комічної ситуації, що ледве не поклала край його любовним походенькам. Їдучи в поїзді до Києва на побачення з черговою Марусею, хлопець за три години встиг закохатися в Наталю з Юрова. Три дні вони зустрічалися в Києві, які стали для героя «справжньою поемою, витонченим віршем ліричним...». За влучним спостереженням С. Кривенка, «сатиричного ефекту М. Могілянський досягає насамперед калейдоскопічною зміною амурних історій, навмисно підкресленою патетикою почуттів, семантизацією та деталізацією часопросторових, побутових подробиць»⁶⁷. Через три дні Михаль, прощаючись із Наталею, запевнив її, що скоро приїде до неї, а вже вдома «сформулював рішення – так, час його прийшов одружитися з Наталею, бо як же, як же можна жити без неї?...» [с. 197]. Хлопець одразу написав їй такого листа, «в якому палкість кохання досягала зразків знаменитіших коханців... Просив врятувати йому життя, стати його подругою назавжди...» [с. 197]. Михаль сховав цей лист до кишені, щоб завтра відправити його адресатці.

Таким чином, лист стане головною деталлю, яка неймовірно закрутить сюжет оповідання. На другий день Михайло поїхав з братом

67

Там само. – С. 158.

на риболовлю, і непомітно розтанув образ Наталі. А через тиждень він уже забув про неї і лише лист дівчини нагадав йому про обіцянку. По дорозі на вокзал зустрів Катрю, яка попросила передати свого листа Наталі. Побачивши дівчину, віддав їй лист, та почала читати, почервоніла й вибігла з хати. А через півгодини сталася несподіванка: Наталя увійшла «вся чомусь сяюча, урочиста, увійшла з батьками, що теж чомусь мали вигляд урочистий, якимось особливо здоровкались з Михалем, а розмова чомусь не клеїлась, чомусь весь час уривалась напруженим мовчанням...» [с. 198].

Комічна ситуація, що виникла, нагадує комедію інтриги, бо побудована на непорозуміннях обох сторін. Михаль не може збагнути дивної поведінки Наталі та її батьків. А ті своєю чергою нетерпляче очікують рішучих дій від хлопця. Після взаємних недомовок і невербальних знаків питання всі нарешті розійшлися на ніч. Роздягаючись, Михась знайшов у кишені лист, адресований Наталі. Аж тоді його осінило: «замість Катриного листів він віддав Натальці свого забутого закоханого листа» [с. 199]. І тоді хлопець вистрибнув у розчинене вікно й ганебно втік від своєї чергової жертви.

Сатирико-гумористичний пафос характерний для оповідання «Мистецтво рецензії», яке також увійшло до циклу «Коротше горобиного носа». Це дотепна характеристика на українську журналістику початку 20-х років. С. Кривенко вважає, що М. Могілянський у цьому творі «виступив проти плужанського масовізму, газетярської халтури; дав відсіч проявам кар'єризму та примітивізму»⁶⁸. Письменник створює курйозні ситуації, у яку

потрапляє молодий журналіст, від імені якого ведеться розповідь. Іронічно звучить ось така глибокодумна сентенція, яку неможливо спростувати: «Ах, і під час революції їсти хочеться не менш, ніж і в темну добу реакції, ах, і весна не зменшує апетиту, і замилювання і квітках не годує...» [с. 200].

Редактор відмовляється видати героєві черговий аванс, оскільки той не написав жодного рядка до часопису. А в героя «в голові жодної думки», робота в газеті обридла до нудоти. Урешті хтось порадив йому писати рецензії, бо їх бракує в часописі. Але читати товсті фоліанти, як-от двотомник Я. Бургарда «Италия в эпоху Возрождения», не хотілося. Його приятель Соломон, «“власний кореспондент” з багатьох європейських центрів» натякнув, що книги необов’язково читати, адже й він не буває в усіх тих «центрах», звідки начебто надсилає кореспонденцію.

Вихід підказала вітрина книжкової книгарні на Хрещатику, у якій красувався «не том, а волюм, кирпич величезний (фунтів, мабуть, коло 10, а може, й більш» [с. 201]. Це була книга Каткова «Муравьи России». Поєднавши непокдануване в одну цілість, згадавши, що ці томи з’явилися в час, коли в Росії «займається зоря нового життя», герой нашвидкуруч написав пафосну рецензію й відніс її редактору, який схвалив писанину до друку та ще й виписав авторові п’ять карбованців. Так герой оповідання став справжнім маестро рецензій, у яких виявляв, на смак редакторів, «більш за все наукової докладності, глибини думки і публіцистичної широти...» [с. 203].

Сенсаційне оповідання «Вбивство» написане у формі оніричного видіння. Головний герой (він же оповідач) убив свого старшого на

п'ятнадцять друга, до якого в нього «завжди був пієтет сина до батька». Убитий мав блискучі таланти, європейське ім'я, славу національного героя, покликаного «перед цілим світом піднести справу нашого пригнобленого й скривдженого народу». Це зізнання у вбивстві свого кумира було дивним і неймовірним, адже вбивця, готовий піти за нього в огонь і воду, вбачав у ньому «верхів'я наших національних осягнень, вузли та вихідні пункти всього нашого майбутнього» [с. 204].

Проте, коли настав світанок нового життя країни, міф про друга раптом видався настільки мізерним, що його «велич» не перевищила фізіологічного зросту, а «вічні чесноти» виявилися коротшими за «довгу сиву бороду». Уже в цих перших деталях починає проявлятися реальний образ прототипа – протагоніста твору. При цьому наратор посилює його нищівну характеристику за допомогою антитези, саркастичного протиставлення високості духа й моральної деградації особистості: «Замість орлиних крил і могутнього зльоту понад хмари – вужаче плазування й дріб'язкове політиканство людини, спритної на малі діла. Замість на недосяжну височінь поставленого уповноваженого від мільйонів – маленький крохоборець, уповноважений від безмежно роздутого самолюбства, шанобства й гоноробства. Замість скарбів народної правди, замість полум'я любові й пристрасті – холодна брехня й дрібний розрахунок жадібного до особистого успіху міщанина. Замість багатства духу – порожні злидні...» [с 205]. У цих філіппіках М. Могилянський майстерно використовує прийоми ораторського мистецтва, нагнітаючи зневажливі, принизливі образи, щоб споганити портрет колишнього друга, який став відступником.

Оповідачеві допомогли виконати вирок два юнаки Хведько та Івась. І коли «довга сива борода» відчинила двері свого помешкання,

пролунав постріл із браунінга Хведька – жертва, як підкошена, впала на порозі. «Дружня рука, – говорить оповідач, – виконала свій обов'язок».

За законом детективного жанру вбивця обов'язково повинен прийти на місце злочину. М. Могилянський також використовує цей прийом: «За півгодини я був у помешканні забитого. Лежав на столі мовчазний і урочистий. «Так – подумав я – тепер ти почув «Слово Істини» і брехня вже ніколи не сквернитиме вуст твоїх...» [с. 206]. Наратор удавав із себе невинного, навіть мав нахабство висловити співчуття вдові. Тепер він відчував у своїй душі примирення з покійником, не картав ні себе за злочин, ні вбитого за ошуканство.

Новий виток у розвитку сюжетної лінії починається з процедурою слідства. Тепер із внутрішньої, психологічної площини вона переходить у площину не менш напружену – демонстрації показів випадкового свідків. Прикмети одного з співучасників злочину, як доводить слідчий, повністю збігаються з постаттю оповідача: «Так ось серед присутніх я бачу особу, що цілком підходить до зазначених прикмет...» [с. 208]. На цій кульмінаційній ноті наратор прокинувся зі сну. Але лейтмотивом оповідання залишився характерний для манери письменника синтаксичний повтор: «Вбив у серці своїм друга, трупова отрута отруїла моє серце...» [с. 204] – «Вбив у серці своїм друга, і трупова отрута отруїла моє серце...» [с. 205] – «Таке присниться, коли серце отруєне труповою отрутою в ньому вбитого друга...» [с. 208].

Публікація «Вбивства» в січневому номері журналу «Червоний шлях» у 1926 році мала фатальні наслідки для письменницької і не лише письменницької кар'єри М. Могилянського. Як зауважив С. Кривенко, «потрактване вульгарно-соціологічною критикою як буржуазно-націоналістичне, оповідання припинило “легальне” творче

життя, надовго завадило літературознавцям об'єктивно сприймати його творчість»⁶⁹.

Отже, М. Могілянський проявив себе як яскравий представник інтелектуальної модерністської прози. У його художньому світі виділяються проблеми самотності й відчуженості людини, марності її сподівань, абсурдності й недосконалості навколишнього світу, душевного болю й безперестанної нудьги. Його персонажі – інтелігенти, інтелектуали, які часто опиняються в безвихідній ситуації, психологічній пастці й закінчують життя самогубством. Тому найпоширенішими мотивами, крім морально-етичних, є мотиви вбивства й суїциду. Повтори, двокільцева будова, недомовленість є характерними прикметами композиційної структури творів, у яких переважає розповідь від першої особи, а події часто відбуваються в закритому просторі.

РОЗДІЛ ІІІ.

РОМАНІСТИКА: ПРИРОДА ЖАНРОВИХ МОДИФІКАЦІЙ

Вершинним твором Могілянського-прозаїка став роман «Честь», написаний, за свідченням автора, протягом березня – вересня 1929 року. Він закінчується цікавою приміткою, що розкриває секрети творчої лабораторії письменника: «Писано в тільки в Києві, але багато що обмірковано в Харкові та Москві, а обмірковування, гадає автор, важливіша частина праці, ніж писання». [с. 150]. Сам М. Могілянський подав таке визначення жанрової приналежності цього твору: «Роман патетично-іронічний». Привертає увагу й своєрідна присвята й мотто – прямий перегук із сумно відомим зверненням Пантелеймона Куліша «Народе без пуття, без честі і поваги»: «Народові без честі. Коли наша честь перевертом полетить, це зовсім не звеселить богів, по-перше, тому, що як тепер добре відомо, жодних богів не існує в природі... Але ж неіснування богів не привід для висновку, що наша честь може собі летіти перевертом...» [с. 12]. Властиво, іронію письменник насамперед адресує самому собі, натякаючи, що обсяг твору не вписується в тогочасні канони визначення жанру: «Ну, й що це за роман, ледве-ледве на сто сторінок!» [с. 104]. Сучасні літературознавці⁷⁰ трактують роман «Честь» як інтелектуальний, і з ними важко не погодитися, бо розрахований він на елітарного реципієнта – освіченого, ерудованого, підготовленого до розмови на літературно-мистецькі, філософські теми.

На відміну від гостросюжетних оповідань і новел, події в романі розвиваються мляво, їх насправді небагато, автор заглиблюється у власні роздуми, філософствує, часто звертається до уявного читача й навіть намагається дискутувати з ним. Характерний для малої прози психологічний аналіз його мало приваблює письменника, який дозволяє собі покепкувати над шаблоновими прийомами сюжетотворення: «Під розмірений стукіт вагонних коліс одна за одною снуються безконечні ключі думок і плететься мереживо життєвих підсумків, для чого щоденна метушня у звичайній обстанові не залишає часу й не дає змоги... Користуюсь з того, романісти розповідають про своїх героїв все, що вважають за потрібне розповісти, накидаючи їм все те, чим багата власна творча уява, аби тільки в сюжетний ланцюг вплести потрібну ланку. І стукають завдяки авторському бажанню, вагон і колеса 'дному докірливо й осудливо, другому бадьоро й багатонадійно. Один снить сни віщі, другий такі, що дають матеріал для психоаналізу... Але романістові зовсім не обов'язково прикладати рук до зіпсуття пересічного читача показом перед ним маленьких таємниць ремесла з обсягу сюжетоскладання».

[с. 76].

М. Могилянський довго розмірковує, як замість традиційної композиційної структури написати новочасний роман, абстрагуючись від основної сюжетної лінії й відсіюючи таким чином середньостатистичного реципієнта, якому насправді нецікаві філософські роздуми чи літературні дискусії. При цьому, як тільки читач нащупає послідовність оповіді про головного героя, автор тут же переходить на обґрунтування різних філософських чи морально-

етичних теорій. І такі коливання між епізодами твору й численними сентенціями пригальмовують динаміку нарації.

На початку роману читач знайомиться з хірургом Дмитром Андрійовичем під час операції, з його психічним станом, що прирівнюється до спіралі накрученої пружини, яка приносила лікареві радість тоді, коли починала розкручуватись і він виходив з операційної під стримане захоплення присутніх. У такі хвилини герой хоче позбутися суспільних умовностей, відчутти себе несерйозним, знайти привід для задоволення власних потреб: «От би десь знайти м'яку травицю і, як за днів далекого дитинства, перекинутись через голову – раз-два, ще і ще!.. І чому це доросла, солідна людина не може собі дозволити такої невинної приємності? Мусить пристойно пробиратись поміж натовпом гуляючих і заклопотаних, вклонятись зовсім не цікавим знайомим, відповідати на привітні або кислі усмішки... І діла й розваги, болі й радощі цього людського муравника, ох, такі звичайні, заяложені, над буденні, нудні... Таж і цим нудним людям веселіше б стало на серці, коли б вони, як Дмитро Андрійович, відчували охоту знайти м'яку травицю і перекинутись на ній через голову... І зовсім не потрібно справді перекинутись: досить щиро відчутти подібну охоту...» [с. 14–15].

Сюжетний вузол зав'язується, коли лікар після «важкої й надзвичайно вдалої операції» зустрів кооператора Трохима Васильовича Падалку, який «хворів на слабкість мати за своїх знайомих, а по змозі й за друзів, знаменитостей з різних фахів». Хоч Дмитро Андрійович ніколи й не бував у нього вдома, але кооператор уважав його за «людину свого кола», тим більше, що хірург оперував його

дружину Інну Сергіївну. Тому Падалка вирішив запросити хірурга на її іменини.

Письменник описує інтер'єр квартири, де товариство вже розпочало пишній банкет: «Кооперативне міщанство дивилось зі стін фарбованими гравюрами «В'їзду Богдана Хмельницького до Києва», «Гостя з Запоріжжя», а беклінівські «Острів мертвих» та «Автопортрет», баластрієрівський «Бетховен» та Стук підносили смак застарілого модернізму кінця минулого віку... Проте останній струмінь і в своїй застарілості натякав на певну щирість і свіжість художнього смаку [с. 18]. Як можна здогадатися, тут поєдналися примітивізм недалекого Трохима Васильовича й витончене розуміння мистецтва Інни Сергіївни, адже сам автор відразу дає зрозуміти про свої симпатії й антипатії до господарів помешкання: «Трагічні письмена жіночого обличчя контрастували з кооперативним самозадоволенням не менше, ніж лубочний патріотичний Богдан з візіями модерного декадансу» [с. 18].

М. Могілянський з майстерною карикатурністю, з натуралістичними подробицями відтворює бучне застілля дібраного товариства, що аж ніяк не претендувало на звання інтелектуального: «Голоси звучали голосніш і безладніш, стукали ножі, виделки, колупали паштети, салати, працювали щелепи й зникали ковбаси, риби, спорожнялись пляшки, розв'язувались язики» [с. 19]. Не менш дошкульними є саркастичні характеристики-портрети різношерстих «дорогих гостей» сімейства Падалок: поета, який «вже тричі виступав з претензіями на дотеп і з дурнуватою усмішкою на сп'янілому обличчі», що «вважав себе за спеца на застільні слова»; дебелого критика «з добрими по-телячому, променястими очима», який «без утоми ворочав

язиком і потішав сусідів парадоксами»; молоденького белетриста, «який сповідався в своїй зацікавленості Рабіндранатом Тагором своїй сусідці»; автора популярних підручників, який, «розправляючи пишні вуса, голосно реготав.., вимагаючи «дисципліни по профлінії» щодо виступів зі «словом»; «вахлуватого белетриста в круглих окулярах». Автор іронізує з самого себе, що на іменинах справді були «дорогі гості», а тому «не посадить коло іменинного столу Падалок нелюбих йому критиків або немилих поетів, несимпатичних белетристів, діячів-кар'єристів» [с. 20]. Застерігаючи літературну богему від пошуків прототипів до зображених персонажів, він «сподівається, що хтось, пізнавши свої вуса або вуса ближнього свого, не думатиме, що автор намагається змалювати його або того ближнього» [с. 21].

В атмосфері напівп'яних дискусій згадувалися то «українські моря» й «українська флота», то «революція на культурному фронті», то «червоноперцівське зіставлення Кундзіча із Львом Толстим», то Тичину й Куліша і т. п. Зрештою, цей експозиційний розділ закінчився тим, що гості «дедалі більше відчували туман у голові» й настала пора прощатися.

Власне зав'язка починається з другого розділ, коли «через два-три дні Інна Сергіївна по першій годині вдень була приємно здивована несподіваною візитом Дмитра Андрійовича» [с. 30]. А до того образ господині, шанувальниці Бекліна, неодноразово з'являвся перед головним героєм у несподіваних ситуаціях. Ця зустріч у домашній обстановці без сторонньої публіки настільки захопила педантичного Дмитра Андрійовича, що він зрадив своїй доведеній до автоматизму пунктуальності й запізнився на засідання ради медичного інституту. Головним питанням, яке розглядалося, було обговорення провини

студентів, яким загрожувало виключення з інституту. Дмитро Андрійович зайняв принципову позицію, де вперше постає основний концепт роману – поняття честі: «Наш час потребує не технічно озброєних спеців, а **людей честі**, людей високорозвиненого почуття своєї людської гідності. Без них навіть з прекрасними спецами не збудувати соціалізму...» [с. 38].

Розповідаючи про життя і працю хірурга, М. Могилянський у багатьох ситуаціях тримає свого героя в письменницькому середовищі свого часу. Так, після засідання ради Дмитро Андрійович розмірковує про новий роман «Бадьорі сили» Хибного, «молодого автора не без таланту», який «зі злобою зінського щеняти» змалював тих, «хто зважився його неприхильно критикувати». Хірург опиняється в ресторані в компанії знайомого критика «з добрими, гарними, телячими очима» та молодого лікаря «з виснаженим, блідим обличчям». Приятелі вмовили Дмитра Васильовича зіграти в рулетку, хоч раніше він ніколи грав. Письменник так характеризує прихильників азартних ігор та звичайних роззяв: «Гральний стіл оточували різноманітні люди – з совиними очима, що ховали вищу схвильованість під маскою нерухомого спокою, проститутки, люди з обличчями темних професій, завсідники і просто цікаві» [с. 45]. Як і годиться, новачок вигравав, але замість радості відчував роздратування, тож поки не позбувся «чужих грошей», не заспокоївся.

Пружина інтриги врешті закручується, коли хірург зустрів Інну Сергіївну з поетом Миколою Нильським і знову опинився в гостях у Падалок, де познайомився із їхньою п'ятилітньою донькою Ніною. Коли господар із Нильським пішли, Дмитро Андрійович залишився наодинці з господинею, і тепер нарешті позбувся поганого настрою:

«Всю істоту опанувало почуття дивної легкості й прозорі бадьорості, тим прозорішою, що не думалось зовсім, звідки вона...» [с. 51]. У їхніх стосунках з'являються нові нотки: виявляється, що жінка вперше зізнається в невлаштованості особистого життя, а Дмитра Андрійовича прорізується антипатія до її чоловіка.

Окремий розділ М. Могилянський присвячує історії Трохима Васильовича, і це можна вважати вставним фрагментом твору чи позасюжетним елементом. Замолоду Падалка проявив себе як «палкий промовець і талановитий організатор», який «не тільки стояв у центрі революційно пінявого життя, а й був тим, що можна назвати сумлінням юнацтва» [с. 54]. Він зажив надзвичайного авторитету серед революційної молоді. Падалка був сином чернігівського столяра й не раз потрапляв під гарячу руку батька, який під п'яну руку шмагав його ремінцем, бив по голові столярськими інструментом, і лише щасливий випадок рятував малого від неминучого каліцтва. Батька Трохим втратив на дев'ятому році життя, коли той потрапив під баскі коні поліцмейстера й, скалічений, помер у лікарні. Незабаром від сухот померла мати, але вона «встигла зробити «протекцію» синові, що й забезпечило йому життєву кар'єру». За сприяння члена земської управи, у якого вона прала білизну, хлопець потрапив до земського сирітського дому, а вже звідти – до гімназії і врешті до Київського університету, де він навчався на юридичному факультеті.

Тоді в пору його короткого «розкішного квітування» і закохалася в майбутнього юриста Інна Сергіївна: «Вона, як і Трохим. Належала до того нового покоління, що, віддаючи громадському життю захват молодощів, поринаючи в нього в нього з головою, не поєднувала своїх громадських захоплень з чернечим відмовленням від особистого життя

та сухим ригоризмом молоді старості» [с. 56]. Через тиждень після одруження з Інною Сергіївною Трохим Васильович був заарештований, пробув у тюрмі з півроку, а після виходу на волю «не той став»: «Запальний революціонер обернувся на стовідсоткового міщанина» [с. 58]. За допомогою старого присяжного повіреного він улаштувався в кооперативному відділі земської управи й швидко почав робити кар'єру в новій для себе справі. Інна Сергіївна відчувала себе духовно пригніченою, морально надламані й від самогубства її врятувало тільки народження дитини.

Після цього екскурсу в минуле М. Могілянський почав розвивати любовну сюжетну лінію. Дмитро Андрійович, для якого на першому місці завжди була «напружена розумова праця, професорська діяльність, робота в клініці, медична практика», а для інтимного життя не вистачало місця, усе частіше почав заходити до Падалок. Ці відвідини молоді жінки ставали для нього «міцною звичкою і необхідністю», відкривали перед ним «якесь нове, досі не відоме життя, власне, майже беззмістовне і, може, тому й привабливе для переобтяженого змістом життя, на мілинах якого непомітно робляться зав'язі інтимного, що потім несподівано часто проростають в найглибші глибини» [с. 64]. Їхні стосунки помітила й маленька Ніна, яка перестала боятися хірурга, що він їй щось вріже. З дитячою наївністю вона повідомила обом, що Дмитро Андрійович тепер нічого не вріже, бо він любить і її, і маму.

М. Могілянський знову порушує часову послідовність викладу і знайомить читача з біографією свого героя, яка значно цікавіша за еволюційну життєву історію Трохима Васильовича. Батька Дмитра був священиком у глухому селі, мати померла, коли молодшому синові

було два роки, а старшому Леоніду виповнилося три. Хлопчиків виховувала тітка Параска, дячиха з сусіднього села. Коли діти підрости, їх віддали до бурси, тоді вони й заізналися з батьком, який після смерті тітки забирав їх на канікули до себе. М. Могилянський змальовує, можна сказати, ідеальний портрет сільського священника: «Основною рисою батька були надзвичайна добрість і неспокій натури. Здохне в когось з парафіян коняка, приїде становий «грабувати» на подушне й опише останню телицю, хтось погорить – і непроханий прийде з своєю поміччю отець Андрій. І не з кількома копійками, а так: що має, то й віддасть. І не тільки грошима допоможе, а й розумною порадою, теплим, людським співчуттям...» [с. 65–66]. Характерною рисою Дмитрового батька була боротьба за правду, він не терпів насамперед «беззаконня в рямцях непорушного ладу», «сунув свого носа всюди, турбував своїм втручанням у чужі діла начальство ближнє й далеке, не раз доходячи й до архієрея» [с. 66]. Свої єретичні думки висловлював відкрито й дратувався з байдужості інших людей, особливо дячка Олімпія. За це потрапив у немилість до архієрея, й духовний суд присудив йому річне каяття в монастирі. Але й після цього він не змирився, розбив своїми аргументами позицію архієрея, який позбавив отця Андрія парафії. Урешті після чергової скарги його заарештували й посадили до божевільні. Коли трапилася нагода звільнитися на поруки отець категорично відмовився: «Нехай знають, що із здорового зробили божевільного! Не послухався вмовлянь синів. Цілком ніби психічно здоровий, із свіжою пам'яттю, ясним розумом втерав психічну рівновагу на ідеї страждання за правду й пекучій ненависті до будь-якого начальства» [с. 68]. А коли Дмитро

Андрійович залишив у конторі для батька гроші, то старий смертельно образився на сина й не взяв ні копійки.

У романі автор не лише робить біографічні відступи, а й часто переносить місце дії, розширюючи таким чином сюжетну лінію. Натякаючи на трафаретні прийоми, він навіть іронізує з того, що за бажання міг би «примусити й Інну Сергіївну розповісти Дмитрові Андрійовичу про своїх батьків та про свої молодощі» або ж про їхні сни, якщо «не пророчі, то дуже придатні для «змістовного» снотлумачення», але робити цього не збирається. Зате письменник відправляє свого героя до Харкова на відповідальну операцію. Там на товариській вечері хірург знайомиться з харківською гостею Ірмою Юрїївною Ляліною, яка була «близька до літературно-артистичної московської богеми: «Півгодинна бесіда в атмосфері, зігрітій інтересами вищої інтелігентності та гарним вином, що лилось щедро, але без надміру, з обох боків піднесла інтерес одного до одного» [с. 71]. Не дивно, що Дмитро Андрійович опинився в ліжку Ірми Юрїївни. Ця зустріч для нього стане фатальною, але читач про це ще не знає, хоч може здогадуватися. Від коханки лікар дізнається про її страх перед смертю, адже вона має ту ж хворобу, від якої молодою померла її матір. Після медичного огляду в незвичайній обстановці «всі жахи було забуто й заспокоєна пацієнтка знов обернулась в коханку, палко обнявши професора та жагучим поцілунком вдячно впившись в уста, що вимовили радісну, спасенну вість...» [с. 73]. Звичайно, Дмитро Андрійович не поїхав додому й кілька днів провів з новою знайомою в Харкові, протягом яких «знов бушувала пожежа статевої перемоги».

У Києві в професора вже не було бажання бачитися з Інною Сергіївною, але випадкова зустріч знову розставила все на свої місця.

Забулися невідкладні справи й почалися постійні відвідини без будь-якого почуття харківської провини. Повернувши свого героя в звичне русло любовної сюжетної лінії, М. Могилянський через три тижні знову відправляє його поза межі Києва: цього разу «Дмитро Андрійович виїхав у довге наукове відрядження за кордон» [с. 75].

Чи випадково Дмитро Андрійович опинився в Німеччині? Очевидно, ні. Наприкінці двадцятих років відбувається політичне й економічне зближення більшовицької Росії з Німеччиною, яка після поразки в Першій світовій війні опинилася в міжнародній ізоляції. Тому письменник використав цей геополітичний аспект у романі. Шлях до Берліна транзитного пасажира пролягав через Польщу, і автор також врахував стосунки країни рад із цією відродженою державою. Тому він подав саркастичні сцени перетину кордону: «Дмитро Андрійович не міг позбутися враження опереточної бутафорії, театральності гіршого гатунку. Мабуть, підозрюючи більшовицьку «заразу» в кожній речі молодого вченого, митники пропонували йому все «запломбоваць» і, врешті, незапломбованим залишили йому тільки парасоля, якого довго з очевидними сумнівами оглядали, а потім таки нерішуче повернули, впевнившись, що в ньому принаймні видимих ознак «зарази» не спостерігається... Мабуть, бентежила республіканських урядовців неможливість «запломбоваць» рота, цього провідника від тієї червоної коробки, де міститься вибухова зараза, не даючись жодному рентгенові до висвітлення» [с. 78]. Крім того, всю дорогу лікаря супроводжував шпик.

Зате з відчутною симпатією М. Могилянський зобразив перебування свого героя в Німеччині, хоча й там він продовжує іронізувати, зокрема над своїм університетським колегою професором

Білозерським, якого поза очі прозвали Сомом. Наприклад, київський професор у Берліні працював над докторською дисертацією «Про деякі аномалії статевих органів у блощиць» або репліка професорського сина Миколи – «білогвардійця і фашиста», який проживав у Мадриді: «А щодо мене, то мушу признатись, тепер я пересвідчився, які-то білогвардійські брехні про некультурність Радвлади! Тепер усюди посвідчу, що на розвиток культури не жалкує Радвлада коштів, адже ж не пошкодувала їх на відрядження мого батька до Іспанії вивчати статеві аномалії у блощиць!» [с. 84]. Сам же Дмитро Андрійович переймав досвід у своїх німецьких колег і дивувався їхньою витримкою і високою продуктивністю в праці. У праці він знаходив і розраду, і спочинок, тому поступово почав бліднути образ Інни Сергіївни. Однак через кілька тижнів хірург усвідомив, що ті «беззмістовні бесіди й пустування з Ніною конче потрібними стали тут, у Берліні». Зрештою, він відправив до Києва звістку й отримав відповідь, що натякала йому про продовження їхнього роману. Короткий лист Дмитра Андрійовича, який сповіщав про дату свого повернення викликав у молодій жінки бурхливу хвилю радісних почуттів і емоцій. Тут письменник вводить ще один позасюжетний елемент: казку про сім добрих фей, які обдарували новонароджену дівчинку побажаннями багатства, краси, розуму, чутливого, доброго серця, веселого життя, сонячної радості, ніжності...

Повертаючи читача до Берліна, автор розповідає про прощальний обід, який влаштував голова хірургічного товариства на честь українського колеги після доповіді Дмитра Андрійовича. Ця частина роману найбільш ідеологічно заангажована, бо в ній свідомо чи несвідомо М. Могилянський проспівав дифірамби в адресу держави, у

якій уже були помітні перші сигнали про початок «полювання на відьом» – нищення національно свідомої української еліти: «Усі з великою симпатією ставились до Радянського Союзу, розпитували про умови нового життя, мріяли одвідати Країну Рад, запевняли, що в німецькому народіві ця казкова країна завжди матиме щирого друга. І не тому, щоб переможений німецький народ шукав собі союзника в німецькій боротьбі зі смертельним ворогом, ні, про реванш думають тільки духовні каліки, що нічого не навчились із великого досвіду нещасливої жаскої всесвітньої війни. Тільки тому, що в нових принципах, проголошених Жовтнем, лежать живодайні зачатки світового оновлення й порятунку від безумства мілітаризму [с. 96–97].

Але разом із тим письменник обережно висловлювався про тотальну руйнацію культурної спадщини минулого, вкладаючи свої власні думки в уста німецького професора: «Треба зберігати навіть сумні свідчення минулого, а головне, не руйнування всього, що нам не подобається. Навіть у Радянському Союзі зберегли ленінградський монумент Олександрові III роботи Паоло Трубецького, хоч захищати його й довелось віршем Дем'яна Бедного. Ми йдемо далі за практики Радянського Союзу. Ми зберігаємо навіть те, чого не любимо й не поважаємо, що навіть ненавидимо, бо не хочемо запровадити перманентної руїни» [с. 100–101].

На Київському вокзалі Дмитра Андрійовича зустрічала Інна Сергіївна. Письменник наближає своїх героїв до логічної кульмінації в їхніх любовних стосунках: «Не випускав її руки зі своєї, часом конвульсійно стискав її і потім підносив до вуст для довгого поцілунку. В її серці панував безтурботний спокій пасивної радості віддатись. Все єство його спалахнуло й палало пристрасною жадобою взяти...»

[с. 104]. Так обоє опинилася в помешканні лікаря. Автор описує приміщення, що характеризує спосіб життя героя, його фах, уподобання, звички. Усе вказує на незатишність особистого життя хірурга. Кабінет аж ніяк не сприяє враження інтимного затишку: «Незграбний операційний стіл, критий білою цератою, під стіною виглядав як ешафот. Із скляних шаф погрозово визирали в порядку складені хірургічні інструменти. Суха елегантність кістяка і порожній сарказм усмішки черепа проти волі займали більш уваги, ніж того хотілось. Професійний дотеп великої карикатурної гравюри – Дуайєн в операційній, а за ним цілий почет з хірургів – вражав не впійманим елементом гумору шибеників. В розумних очах Пирогова розум тонув у обіймах офіційної казенщини. І якимсь чужим виглядало з білої простої рамки над столом молоде, вродливе, з рисами методиста-навчителя Кулішеве обличчя...» [с. 104]. Зрозуміло, що навіть на м'якій низькій канапі героїня відчувала себе чужою й чинила опір палким бажанням героя.

Не відчували комфорту Дмитро Андрійович та Інна Сергіївна і на квартирі Падалок, оскільки їм заважала шестирічна Нінка. Тому доводилося їм зустрічатися в кіно, кафе, Будинку вчених... Але в серці жінки «поруч з новою пристрасною перешкодою віддатись їй неподільно стояв острах нової омани...»: чоловік учинить скандал, нізащо не погодиться на розлучення, а головне – не віддасть доньки. І справді так сталося, тому Інна Сергіївна не наважувалася здійснити останній крок. Ба більше, ще одним бар'єром до їхнього інтимного зближення стала несподівана подія: Ніна захворіла на тяжку форму скарлатини, що «ускладнилась опухом залоз на шиї, гнійним пухирем».

І Дмитрові Андрійовичу прийшлося здійснити найвідповідальнішу операцію у своєму житті.

Раптовий поворот у розвитку сюжетної лінії роману відбувається тоді, коли до Києва несподівано приїжджає Ірма Юріївна, здоров'я якої підточувала невідома хвороба. Лікарі не могли встановити діагноз, і Дмитро Андрійович погодився її оперувати. Увесь вигляд жінки свідчив про вичерпність її життєвих сил.

М. Могилянський зображує ще одну симптоматичну зустріч. Повертаючись увечері від Інни Сергіївни, Дмитро Андрійович побачив якусь темну постать, що швидко наближалася до нього. Це був колишній студент медичного факультету, якого виключили на його вимогу. Не заради помсти той шукав зустрічі з професором, а задля подяки, бо зрозумів, що тепер, звільнившись від тягара «несродної» професії, став людиною, працюючи вибійником у шахтах Донбасу. «І за це я вдячний тільки вам, – говорив він професору, – бо без вашої суворості вийшов би з мене поганенький лікар, п'яничка, що засмічував би бур'яном буйні сходи нового життя» [с. 116].

Письменник із натуралістичними подробицями описує операцію Ляліної. При цьому він знову іронізує, що читач може помітити, що цей епізод в операційній запозичений із «Повісті про незагашений місяць» Б. Пильняка, а «Еміль Золя, взявши собі за героя хірурга та зробивши операцію відповідальним моментом в романі, рік присвятив би вивчанню хірургії, діагностиці, десятки разів одвідав би операцію, навів би не тільки пени та кохери, а тисячу тисяч деталей...». Інший автор – «чесний з собою» романіст-натураліст (із зрозумілих причин М. Могилянський не називає ім'я В. Винниченка) присвятив би цілі розділи «діагностичним суперечкам спеціалістів, кольору й відтінкам

фасцій, жиру і т. ін.» [с. 120]. Письменник зізнається, що нічого такого він не вивчав, а його знайомство з практичною хірургією обмежалося досвідом в кабінеті М. Думбадзе, який вирізав йому ангіному, та в операційній харківського Червоного Хреста. Довжелезне на чотири сторінки тексту філософське розумування про методіку написання літературного твору закінчується висновком, що «головна трудність для письменника в трудності забути про існування літератури» [с. 123].

М. Могилянський відтворює збуджений стан свого героя, який ніяк не міг досягти психологічної рівноваги й зосередженості, бо в нього перед очима весь час поставав образ Інни Сергіївни й відлунювали її слова, сказані напередодні операції: «Діма – завтра твоя!» [с. 124]. Тому й операція проходила не так, як завжди: «Не робив помилок, звична рука механічно й впевнено робила своє діло, а внутрішній голос судді фіксував: не те, не те, механічна точність не все, чого від тебе вимагає честь, бо ти здатний на більше, твій обов'язок більший» [с. 125]. Зрештою знесилений, виснажений і операцією, і постійними думками про кохану жінку хірург прийшов до тям, відвідав хвору, віддав відповідні накази й помчав до Інни Сергіївни. Тут автор ніби ненароком кидає фразу, що промигнула у свідомості його героя, алюзію на відомий вислів київського князя Святослава: «Не відчувати безчестя тому, що смерть принесе звільнення від усього, не мати сорому живим тому, що не імуть сорому мертві, властиво багатьом» [с. 126]. Ці слова ніби провіщають трагічну розв'язку основної сюжетної лінії роману.

Письменник змальовує приготування Інни Сергіївни до романтичного вечора, її збуджений, радісний настрій. Він і тут намагається провести якісь аналогії між собою й іншими авторами,

уповільнюючи хід оповіді: «Поки героїня чекає», романіст старих часів встиг би багато чого – в кількох розділах – розповісти читачеві, романіст-психолог з самого чекання сплів би психологічне мереживо. Автор обмежується констатуванням, що чекати Інні Сергіївні довелося ще досить довго» [с. 131]. З моменту, коли все було готово до таких бажаних й очікуваних любовних утіх, починається кульмінаційна частина роману. Початок її поклав раптовий телефонний дзвінок із клініки: «Оперована... непритомна... серцевий напад... камфора... загрозна серцева слабкість... Живчик...» [с. 133]. У той час, коли пополотнілий Дмитро Андрійович, нічого не сказавши, кинувся бігти до клініки, Інну Сергіївну опанував забобонний жах: вона подумала, що трапилося щось непоправне з її дочкою.

Дмитрові Андрійовичу, незважаючи на відчайдушні зусилля, не вдалося врятувати від смерті Ірму Юрїївна. Але, вмираючи вона встигла відкрити йому свою найбільшу таємницю: у Коломиї в сестри вона залишала його семимісячного сина Діму... Незважаючи на те, що вини хірурга в летальному кінці пацієнтки не було, він сам собі виніс вирок: «В мене є сумління – я сам собі суддя!». Розв'язки ще немає, але письменник уже чітко її накреслив: «*Finita la comedia!* Відчуття кінця прийшло разом, без вагань, без боротьби, без хвилювань та жалкувань... Свідомість зафіксувала його як неминуче, тільки як те, що вже сталося... Сталося, як логічний висновок із ситуації, незаперечний крок для нормального розуму. Лишалось пройти останні кроки. Не треба було тьмарити їх ходилицями самобичувань та розмальованих театральщиною психологічних підсумків. Все мало статись у суворій простоті залежного не від людської волі» [с. 139].

Тепер М. Могілянський багато уваги приділяє психологічному стану свого героя, який готується скоїти суїцид. Так, малюючи нічний пейзаж, він зображує містерію весняної ночі, зокрема, образ ясних зірок, з вічної посмішки яких «лилось тільки втихомирення свідомості, що все **марнота марнот...**». Дмитро Андрійович, повернувшись додому, «проглянув кореспонденцію нашвидку», «приготував каву», «довго сидів над коректами», «зберігав рівновагу непроникливості», «заснув скоро, спав міцно й спокійно». Його рішення не могла зупинити навіть звістка про сина – «в цілій істоті **не викликала найменшого відруху**». Тільки кістяк скелета ніби нагадував про близький кінець: «Нашого полку прибуває!..» [с. 140]. Холоднокровність героя, його педантизм, рішучість, упертість не може не вражати. Він написав прощального листа Інні Сергіївні, поговорив з асистентом, не поспішаючи, поснідав, прийшов до клініки, почав розтин трупа... Але в його портфелі уже лежала наволочка з прив'язаним до кінців міцним шнурком.

Письменник ніби відтягує розв'язку, увесь час демонструє спокійну поведінку лікаря. Ніхто з його колег навіть у думці не допускав, що скоро станеться непоправне: «Спокійна зосередженість і зовнішня рівновага ні в кому не збудила будь-яких підозрінь» [с. 142]. Зустріч Каліна з поетом Нильським, їхня буденна розмова, здавалося, приведе лікаря до тями, змінить фатальне рішення. Для чого ж тоді автор описує цю сцену? Прелюдією трагедії стають несподівані слова Нильського, після яких стає очевидним самогубства хірурга: «Я думаю, – несподівано сказав поет, – такого вечора гарно спуститись з київських висот і злитись з красою всесвіту, з пантеїстичною радістю **втопитись у старому Дніпрі...**» [с. 145]. Тепер читач уже остаточно

переконається, що саме так і трапиться. Як заклинання, повторює Калін біблійний афоризм «Могий вмістити да вмістить!», і звучить він особливо моторошно.

Розв'язка була закономірним і обґрунтованим закінченням роману. Ідеал честі не дозволяв М. Могилянському залишити живим свого героя, інакше це було би фарсом, художньою неправдою. Мабуть, мав рацію професор Кохановський, коли в некролозі висловив думку, що причину самогубства Каліна «треба шукати в його характері, завжди замкненім, та в надмірній його вразливості» [с. 149].

В епілозі до роману М. Могилянський розкриває ім'я прототипа свого героя. Це російський хірург С. Коломнін, який у жовтні 1886 року після невдалої операції застрелився в Петербурзі, звинувативши себе в смерті пацієнтки. Проте в щоденнику С. Єфремова є запис від 7 червня 1927 року про самогубство відомого вченого-мистецтвознавця Д. Щербаківського, яке точно збігається з формою суїциду, який учинив Дмитро Калін: «Утопився Данило Щербаківський. Утопивсь уночі, близько мосту. Рибалки бачили, як він зайшов у воду, щось несучи перед себе (мабуть, прив'язав собі камінь, щоб не виплисти), потім дав нирка, ще раз вплив - і більш не показався. Тіла не знайшли»⁷¹.

Роман «Честь» уперше побачив світ у журналі «Вітчизна» 1990 року через півстоліття його написання. Аж надто пізно. Тому має рацію одна з перших дослідниць творчості письменника Н. Шумило, коли вважає, що «злочинність цього факту очевидна, бо хто знає, як

71

Єфремов С. О. Щоденники. 1923-1929. – К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. – С. 512.

позначився б цей твір на мистецьких явищах своєї доби, з'явивсь він своєчасно»⁷².

Крім інтелектуального «патетично-іронічного» роману «Честь», М. Могилянський написав у 1939 році на українському матеріалі російськомовний роман «Всюди страсти роковые». Жанрову ознаку цього твору можна кваліфікувати як психологічний роман-пересторога. Письменник заглиблюється у внутрішню сферу людської натури, у її приховані темні інстинкти. Він показує, як відсутність культури, ідея всездозволеності може привести до розгулу й втрати керованості особи, непередбачуваності поведінки індивіда. Цей роман можна вважати антиподом «Честі». Незважаючи на те, що справжні наміри автор приховує за завісою плотських утіх, у ньому можна помітити певні натяки на нездорову політичну атмосферу в суспільстві. Головна героїня твору Женя хибно сприймає ідею свого батька-священника про те, кожна людина повинна сама встановлювати для себе закони земного існування. Своїм життєвим кредо вона обирає слова «Человек создан для счастья, как птица для полета». Тому вона ігнорує гуманістичну суть поглядів отця Олексія, сприймає щастя як сексуальне задоволення і, зрештою, переживши морально-етичний конфлікт, гине.

Свій третій і останній роман «Хильда» М. Могилянський написав у 1941 році. Цей твір можна вважати політичним прогностичним романом, оскільки в ньому автор передбачав серйозні проблеми соціалістичного суспільства, у якому знецінювалася роль конкретної людини, особистості і, навпаки, вивищувалося колективне,

знеособлене, духовно примітивне колективне начало. Тут особливо виразно проявилася особиста життєва драма письменника, який у часи репресій був невпевненим у своєму майбутньому й майбутньому своїх дітей. Розповідь героя, який перебуває в камері, складається з двох частин, а в сюжетній лінії поєднується минуле й сучасне. На думку С. Кривенка, «драматизм “Хильды” тримається на мотивах визначеності, обумовленості, непередбачуваності, які й дають поштовх усьому творові. Ними позначені обидві любовні історії головного героя. У романах героя існує єдина основна спрямованість подій, а отже, і визначеність, що їх супроводжує. Розв’язуване М. Могилянським коло проблем має спільність з ідеями Б. Антоненка-Давидовича, Є. Плужника, В. Підмогильного, В. Петрова, – письменниками, які художньо осмислювали важливі суспільні та психологічні проблеми сучасності»⁷³.

Усі три твори великої прози не були опубліковані за життя М. Могилянського. За словами С. Кривенка, у цих романах «автор вдається до аналізу щоразу іншого “пласту” дійсності, різних способів і прийомів пізнання світу і людини, засобів художнього втілення»⁷⁴. Для кожного з них характерне так зване фабульне завершення. Зокрема, «самовбивство невинного в смерті пацієнтки хірурга Каліна («Честь») і самоотруєння смертельно хворої Зіни («Хильда»), позбавлення життя Костянтина Сергійовича й симультанні вбивства Женею Петра, а ним – Жени, трагічна смерть Жениного батька («Всюду страсти рокове»)

73

Кривенко С. Творчість Михайла Могилянського у літературному контексті доби... – С. 17.

74

Там само. – С. 15.

свідчать про завершення життя героїв, та аж ніяк – про «тематичне» завершення творів, вичерпаність романного змісту»⁷⁵.

ВИСНОВКИ

Михайло Могилянський прожив яскраве, колоритне, сповнене драматизму життя. Його творча спадщина довгий час належала до «білих плям» української літератури, незважаючи на те, що він був досить помітною постаттю в літературному процесі 20–30-х років минулого століття. Він дивом уникнув репресій, хоч дамоклів меч не раз висів над його головою. За ступенем культури, рівнем інтелекту, широтою всебічних знань, хисту організатора й ретельного виконавця митця можна поставити в один ряд із його друзями неокласиками.

Набуток М. Могилянського-прозаїка відносно невеликий. Його мала проза являє собою певну системну єдність, своєрідну мозаїку психологічного, жанрового, нараційного, часопросторового дискурсу. В оповіданнях, новелах, образках, шкіцах помітні кільцеві композиційні конструкції, усередині яких простежується психологічна настроєвість головного героя, плетиво його думок і переживань, окремі фрагменти, імпресіоністичні малюнки. Такі твори, як «Стріл», «Наречена», «З темних джерел життя», «Згуба», «Недоля», «Ратовниця», «Мистецтво рецензії», «Вбивство» тісно пов'язані між собою як художньою структурою, так і проблематикою та тематикою. Вони утворюють ідейно-змістові блоки, де автор розкриває екзистенційний феномен життя і смерті, психологічний мотив «розумного» вбивства та самовбивства. Фатальним для М. Могилянського стало оповідання «Вбивство», яке набуло широкого резонансу не стільки в літературних, скільки в політичних і навіть чекістських колах. Автора не лише звільнили з роботи у ВУАН,

позбавивши його засобів до існування, а й загрозили тюремним ув'язненням і фізичним знищенням.

У малих прозових формах, на відміну від романів, письменник свідомо уникає довгих описів своїх героїв, а зосереджує увагу читача на їхніх діалогах, поведінці, вчинках. Загальний ідейно-емоційний тон його творів характеризується як драматичний або лірико-драматичний, і лише останні оповідання пройняті гумором, іронією, сатирою.

Стосовно жанрової форми, то автор уважав свої твори оповіданнями, хоч за стислістю, лаконізмом більшість із них треба кваліфікувати як новели або навіть шкіци. Письменник на обмеженому просторі подає дуже насичену інформацію, що є характерною рисою його художнього мислення. І все це пройняте поглибленим психологічним аналізом, насамперед у морально-етичному плані.

У романі «Честь» М. Могилянський зображує трагічну історію талановитого хірурга Дмитра Андрійовича Каліна. Твір має складну структуру нарації: розповідь про героя часто переривається авторськими відступами, коментарями, ремарками, розмірковуваннями, зверненнями до читача. Тоді тон повістввання змінюється з об'єктивного на суб'єктивно іронічний, іноді глузливий, насмішкуватий, особливо коли йдеться про тогочасний літературно-мистецький процес.

Письменник створив жанр короткого інтелектуального, «іронічно-патетичного» роману. Замість традиційних розгорнутих картин епохи він сконденсовано висвітлює психологічну атмосферу свого часу, часто використовує алюзії, лаконічні епізоди, фрагменти, філософські сентенції, демонструє широку обізнаність з українською та зарубіжною літературою, культурою. При цьому автор виставляє

напоказ свою творчу лабораторію, протиставляє себе «старій» школі романістики. У структурі роману також наявні позасюжетні елементи, вставні оповідання.

Образ головного героя роману майже ідеальний. Це справжній фанат лікарської справи, завжди стриманий, пунктуально точний, раціональний у своїх вчинках, принциповий у ставленні до себе й до інших. Він ставить перед собою високу моральну планку, дотримується суворої самодисципліни. У нього загострене й одночасно викривлене почуття честі, безжалісне, дещо хворобливе ставлення до власних промахів, що зрештою приводить його до самогубства. Абсолютизація принципу «чесності з собою» знищує в ньому людське єство. Навіть звістка про існування маленького сина не стала на заваді його егоцентричним устремлінням. Культ честі вкупі з професійним обов'язком не лише завадив особистому щастю героя, а й негативно впливав на долі інших людей. Не пробачивши собі власної помилки, шокований смертю близької йому жінки, розчарувавшись у всемогутності улюбленої хірургії, герой обрав власну смерть як вирішення всіх життєвих проблем.

Таким чином, М. Могілянський у своїх творах порушив питання особистої, професійної, громадянської честі, проблему моральної й політичної відповідальності, оголив передчуття тривоги за майбутнє у важких умовах тоталітарної держави. Його ідейно-тематичні, естетичні, художньо-стильові пошуки були близькими до таких представників української інтелектуальної прози, як Б. Антоненко-Давидович, В. Винниченко, В. Петров, В. Підмогильний, Є. Плужник.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Автобіографічні матеріали Михайла Могілянського (з фондів Інституту рукописів НБУВ) // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 9. – С. 20.
2. Богданова М. М., Богданова М. І. Пошук людської екзистенції в малій прозі Михайла Могілянського // *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. – Бердянськ: БДПУ, 2018. – Вип. 15. – С. 150.
3. Горболіс Л. Михайло Могілянський: літературно-критичний вектор осмислення творчості Михайла Коцюбинського // *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Філологія. – 2017. – № 31. – Т. 1. – С. 23–25.
4. Демченко Т. «Запишіть мене до чернігівської Просвіти»: М. Могілянський та І. Шраг // Пам'ятки України: історія і культура. – К., 2013. – № 9. – С. 22–31.
5. Денисюк І. Любовні історії української белетристики // *Український декамерон*. – К.: Фірма «Довіра», 1993. – Кн. І: Дияволиця: Новели. Повість.
6. Єрмоленко О. М. Могілянський та М. Коцюбинський: літературна співпраця // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 9. – С. 32–33.
7. Зелік О. Ідеї європеїзму в публіцистиці Михайла Могілянського // *Філологічні трактати*. – 2012. – Т. 4. – № 3. – С. 129–135.

8. Зелік О. Літературознавчі погляди Михайла Могілянського і неокласиків: зіставний аспект // «Філологічні трактати». – 2017. – Т. 9. – № 2. – С. 61.
9. Журавлева Т. «Он не мог жить спокойно ...» // Черниговский полдень. – 2006. – 10 грудня.
10. Журавльова Т. Рід Могілянських // Пам'ятки України: історія і культура. – К., 2013. – № 9. – С. 10–15.
11. Іваницька С., Демченко Т. Михайло Могілянський: Життєвий і творчий шлях // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 9. – С. 4.
12. Іваницька С. Праця «Первая Государственная Дума» як пам'ятка політичної публіцистики // Пам'ятки України: історія і культура. – К., 2013. – № 9. – С. 42–45.
13. Історія української літератури: у 8 томах. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. : Література періоду боротьби за перемогу соціалізму (1917–1932).
14. Історія української літератури ХХ століття. –К.: Либідь, 1993. – Кн. 1 (1910–1930-ті роки).
15. Кириленко І. Екзистенціалістська модель українського інтелектуального роману 20-х років ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.01.01. – Х., 2007.
16. Клен Юрій. Спогади про неокласиків. – Мюнхен, 1947. – С. 20–21.
17. Ковалів Ю. Михайло Могілянський // Слово і час. – 2018. – № 12. – С. 66–75.

18. Ковалів Ю. Михайло Могілянський (1873-1942) // Історія української літератури: кінець ХІХ – поч. ХХІ ст.: у 10 т. – К.: ВЦ «Академія», 2013. – Т. 2.: У пошуках іманентного сенсу. – С. 435–442.
19. Кониський, О. Біографічні замітки // Ватра: літературний збірник. – Стрий, 1887. – С. 105.
20. Коцюбинський М. Твори: в 4 т. – К.: Дніпро, 1985. – Т. 4. – С. 224.
21. Коцюбинський М. Твори: в 7 т. – К.: Наукова думка, 1975. – Т. 7: Листи (1910–1913).
22. Кривенко С. Гумористично-сатиричні оповідання Михайла Могілянського // Вісник Київського славістичного університету. Серія: Філологія. – К.: КСУ, 2007. – Вип. 34. – С. 58–62.
23. Кривенко С. Драматургія Михайла Могілянського // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного інституту. – Вип. 8. – Ізмаїл, 2000. – С. 157–161.
24. Кривенко С. Етюд “Стріл” Михайла Могілянського (до проблеми художнього психологізму прози письменника) // Наука і сучасність: Зб. наук. Праць. – Ч. 1. – К., 1998. – С. 182–187.
25. Кривенко С. Жанрова своєрідність роману «Честь» Михайла Могілянського // Літературний Чернігів. – 2012. – № 1. – С. 107–117.
26. Кривенко С. Михайло Могілянський. Літературний портрет письменника // Історія української літератури ХХ – початок ХХІ століття: У 3 т.: Навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2013. – Т. 1. – С. 148–160.
27. Кривенко С. Михайло Могілянський у колі неокласиків // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах : зб. наук. пр. – К. : НАУ, 2017. – Вип. 36. – С. 110-117.

28. Кривенко С. Морально-етична проблематика малої прози Михайла Могілянського // Вісник Київського славістичного університету. Серія: Філологія. – К.: КСУ, 2005. – Вип. 25. – С. 65–75.
29. Кривенко С. Мотиви вбивства та самовбивства в творчості М. М. Могілянського // Вісник: Літературознавчі студії. – Вип. 2. – К., 2000. – С. 66–71.
30. Кривенко С. Новелістика Михайла Могілянського: проблематика і поетика // Літературний Чернігів. – 2003. – № 2. – С. 92–99.
31. Кривенко С. Поезія Михайла Могілянського // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2. – С. 130–135.
32. Кривенко С. Романістика Михайла Могілянського: жанрові модифікації // Слово і час. – 2000. – № 11. – С. 37–44.
33. Кривенко С. Романістика Михайла Могілянського: проблематика і поетика (1829–1941) // Київська старовина. – 2004. – № 3. – С. 38–65.
34. Кривенко. Психологізм малої прози Михайла Могілянського // Літературний Чернігів. – 2014. – № 1. – С. 165–177.
35. Кривенко С. Творчість Михайла Могілянського у літературному контексті доби: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2002.
36. Кривенко С. Франкіана Михайла Могілянського // Літературний Чернігів. – 2006. – № 3. – С. 126–130.
37. Курас Г. Михайло Могілянський: «Ніколи в житті я не був націоналістом...» // Вісник Академії наук УРСР. – 1990. – № 4. – С. 56–61.

38. Курас Г., Демченко Т. «Хотілося бути в Чернігові»: Чернігівщина в житті та творчості М. Могілянського // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 96–104.
39. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження»: Антологія 1917–1933. Поезія – проза – драма – есей. – К.: Смолоскип, 2003.
40. Лист М. М Могілянського // Червоний шлях. – 1929. – № 5/6. – С. 294.
41. Лотоцький О. Українська колонія в Петербурзі // Хроніка 2000. – К., 2003. – Вип. 55–56. – С. 682.
42. Лілік О. Особливості шкільного аналізу інтелектуальної прози (на матеріалі роману М. Могілянського «Честь») // Українська мова і література в школі. – 2013. – № 5. – С. 25–29.
43. Ляшко С. Автобіографічні матеріали Михайла Могілянського (з фондів Інституту Рукопису НБУВ) // Пам'ятки України: історія і культура. – К., 2013. – № 9. – С. 16–21.
44. Ляшко С. Керівничий Постійної комісії для складання біографічного словника України М. М. Могілянський: досвід просопографічного дослідження / С. М. Ляшко // Українська біографістика. – Київ, 1996 – Вип. 6. – 2010. – С. 136–179.
45. Ляшко С. М. Могілянський – останній лицар Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (1923-1933) / С. М. Ляшко // Пам'ятки України: історія та культура. – 2013. – № 9. – С. 34–41.
46. Ляшко С., Іваницька С. Шевченківські роковини в житті та творчості Михайла Могілянського в контексті теорії колективної пам'яті // Українська біографістика: зб. наук. праць. – 2014. – Вип. 11. – С. 9–37.

47. Могілянський М. М. В дев'яності роки // *Буде*. – 1924. – Т. 23. – С. 136.
48. Михайло Могілянський і його недрукована розвідка про М. Коцюбинського // *Слово і час*. – № 12. – 1990. – С. 49-50.
49. Могілянський М. О культурному творчестві (Українська проблема). – Петроград, 1916. – С. 5–6.
50. Могілянський М. *Честь*. Вбивство. Київ : ВЦ «Академія». 2015.
51. Першина А. Система духовно-моральних цінностей особистості крізь призму суспільного устрою у творчому доробку Михайла Могілянського: на прикладі роману «Честь» // *Українська мова і література в школах України*. – 2021. – № 4. – С. 33–36.
52. Полонська-Василенко Н. Київ часів М. Зерова та П. Филиповича // *Хроніка 2000*. – К., 1993. – Вип. 1–2 (3–4).
53. Полонська-Василенко Н. *Спогади*. – К., 2011.
54. Пристайко В. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К.: Україна, 1996. – С. 145–146.
55. Слабошпицький М. Автопортрет людини перед пріркою: Михайло Могілянський та його щоденник // *Хроніка*. – 2007. – № 59. – С. 270–275.
56. Суворова Л. Психологізм малої прози М. Могілянського // *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*. – 2019. – № 43. – Т. 1. – С. 105–108.
57. Филипович О. Споми́ни про брата // *Київські неокласици*. – К.: Факт, 2003. – С. 148.
58. Шевчук, В. Могілянські. Забута письменницька родина України // *Україна*. – 1988. – № 27. – С. 8–9.
59. Шляхи розвитку сучасної літератури. Диспут. – К., 1925. – С. 43.

60. Шумило Н. «Ваша робота марно не загине» // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 25. – С. 342–345.
61. Шумило Н. «Життя людське – храм, а не морг!» (Про роман Михайла Могілянського) // Вітчизна. – 1990. – № 1. – С. 86–90.
62. Шумило Н. Михайло Могілянський // Літературна панорама. – К., 1990.
63. Шумило Н. Талант глибокий, багатогранний // Літературна Україна. – 1989. – 6 липня.